Eesti keele healte õpetus

ja

kirjutuse wiis.

Wälja andnud

Dr. M. Weske.
Tartu uniwersiteedi Eesti keele lektor.

Tartus.
Schnakenburg'i trükk ja kulu.
1879.

Eesti kirjawara

№ 1.

Eesti keele healte õpetus

ja

kirjutuse wiis.

Wälja andnud

Dr. M. Weske,
Tartu uniwersiteedi Eesti keele lektor.

Tartus.
Schnakenburg'i trükk ja kulu.
1879.

Zensuri poolest lubatud. — Tallinnas, 18. Juunil 1879.

Eeskõne ja juhatus.

Mitmest aastast saadik on pea iga kooli- ja kirikõpetaja, kelle jutule sain, minu käest küsinud: kuda wiisi peame Eesti keelt kirjutama? See küsimine ärkas minul ise juba siis, kui kümnne kunni kaheteistkümmne aasta eest ka Eesti keelt tähele panema ja uurima hakkasin. Warsti nägin, et enne seda küsimist üks teine küsimine, eesküsimine, wastata on: kuda wiisi on Eesti keele sõnad üles kirjutud, kas õiete? Kahtlaste mõtetele tuli sügawama mõtlemise ja proowimise järele see kindel wastus, esite eneselle, siis teistele: Eesti keele sõnad ei ole suuremal osal mitte õigeste üleskirjutud; palju heali on täitsa tähele panemata jäänud; ühesuguselle healele antakse sagedaste kahesugune täht ehk nägu ja kahesuguselle healele jälle ühesugune täht (nägu ehk märk), ja mõnikord kirjutakse tähed kus heali ei olegi; — sellepärast pane, kui õigeste kirjutada tahad, Eesti keele heali terasemalt tähele, õpi neid täielikumalt tundma kui see siiamaani sündinud, ja kirjuta siis — üksnes siis wõid sa õigeste kirjutama hakata. Üleültse: õpi enne selgeste rääkima, õpi iseäranes üht keelemurret, mis raamatu keeleks kõige sündsam, õpi sugu ka grammatikat ja küsi siis: kuda peame kirjutama.

Et Eesti keele kirjutamise ja õpetamise juures, nagu ka muu keelte juures, healte õpetus ja seletus pea-asi on, sellepärast annan enne ja pea-asjalt keele healtest seletusi; healte õpetuse peale põhjandan siis kirjutuse wiisi õpetuse. Sest healte õpetus on ühes keele murdes ikka ühesugune ja ühesuguste rääkimise seaduste alune; kirjutame ühesugusid heali ühesuguste tähtedega ehk märkidega, siis on ühesugune ja ühtlane kirjutuse wiis walmis.

Teine küsimine, mis wastata tuleb, kui ühesugust kirjutuse wiisi tahame saada, on: missugust keelemurret peame raamatukeeles pruukima? Selle küsimise peale on wastus: Kesk-Tallinna keelt, seda keelt, mis, kui rannamurretest ära waatame, õhtupoolsel Wirumaal (Rakwere, Haljala, Katarina, Weike-Maarja, Simona ja Jakopi kihelkonnas), Järwamaal ja Harjumaal (iseäranis selle hommikusel poolel) räägitakse. Seal on ka murrete wahesid, aga need on weikesed ja üksikud; mõne sõna ehk kõnekäänu pruukimises wõib õhtupoolist, teises jälle hommikupoolist Kesk-Tallinna keele rääkimise wiisi kirjakeelde wõtta, kuda aga grammatika seadused seda paremaks kiidawad. Kõik need Tallinna keele murded, mis sellest üleültse nimetud piirist wäljas, on kui ääre weere murded, kellest kedagi sõna- ega healemuutust, mis Kesk-Tallinna-keeles puudub, wastu wõtta tarwis ei ole, sest et siis mõned Kesk-Tallinna kirjakeele healte-seadused segatud saaks.

Käes olew raamat tahab healte õpetust selle nimetud Kesk-Tallinna keele rääkimise järele anda. See Kesk-Tallinna keel tuleb üleüldise „Tallinna keele“ rääkijate keskpaika, kui „Tallinna keele“ piiride peale waatame ja weel seda mõtleme, et põhjapoolse Tartu- ja Willandimaa ja põhja-hommikupoolse Pärnumaa (Wändra kihelk.) Tallinna keele murrete ja Kesk-Tallinna keele wahel mitte suurt wahet ei ole. Tallinna keele ehk Põhja-Eesti keele ja Tartu keele ehk Lõune-Eesti keele piir on: sirge ehk õige joon, mis Peipsi rannast Emajõe suu kohalt sinna kohale, kus Wasula jõgi Emajõkke jookseb ja wiimne lõune poole käänab, tõmmatud mõtleme, sealt õhtupoole Emajõgi ise, siis Wõrtsjärwe põhjapoolne rand, siis Willandi kihelkonna lõune-raja ja Tarwastu ja Paistu kihelkonna põhjaraja; Pärnu maakonnast on Halliste ja Karksi kihelkonna rahwas Tartu keele ehk lõunepoolse Eesti keele rääkijad. Kõigis neis Tallinna keele kihelkondades, mis Tartu ehk lõunepoolse Eesti keele piiridesse puutuwad, on healte seadusi, sõnakäändusi ja sõnu, mis ligidase Tartu murretega ühte lähäwad. Peipsi rannas, Kodawere kihelkonnas, Maarja-Magdalena ja Tõrma kihelkonna jagudes, on jälle ise keele murre, keda ma Kodawere keele murdeks nimetan, et ta selle kihelkonna põhjapoolses jaus kõige täielikum, selgem ja seaduslikum on. Hommikupoolse Wirumaa ja Wiru ranna keelemurretel on palju isesugusid healte

seadusi, lõpumärkisid ja sõnu, nii et selle hommikupoolse keele ja Kesk-Tallinna keele wahel suur wahe on. Seal on healed ja sõnakäänud täielikumad ja wanemas olekus kui kuskil mujal. Kahju, et ta üks ääremurre ja wähä tuttaw on. Läänemaa keel ja saarte keel on mitmesugune ja jaguneb mitmisse murdesse. Harjumaa raja wastu lähäb ta paiguti kaunis hästi õhtupoolse Kesk-Tallinna keelega ühte, mujal on aga tema ja Kesk-Tallinna keele wahe suurem ja mitmesugusem. Nende murrete healte seadusi ja rääkimise wiisi ei wõi ma ka mitte kirjakeelde kiita.

Kesk-Tallinna keelt soowin mina iga ühele õppida, kes Eesti keele raamatutesse ühtlast keelt ja kirjutuse wiisi tahab. Seda peawad teiste murrete rääkijad rahwa-kooli-walitsuse liikmed ja koolmeistrid selgeks õppima ja lastele õpetama.

Seda soowin mina mitme aastalise hoolsa teaduste kogumise ja uurimise põhjusel. Et Eesti keelest wõimalikult täitsa aru saaksin ja seda wõimalikult õigeste seletada wõiksin, tudiirisin ma 6 aastat Saksamaal kuulsa keeleuurijate juures Indogermania keeleõpetust, siis Soomesugu keeleõpetust ja wiimaks iseäranis Eesti keelt. Oma Eesti keele tundma õppimiseks käisin ma kolm suwe kihelkonnast kihelkonda ja wallast walda külades küsimisi liht Eestlastele ette pannes ja rääkimist teraselt kuulates. Peale selle tegin seda Tartus, kus aga iial Tallinna keele rääkijaga kokku saada wõimalik oli, hoolega ühtepuhku. Kõik Eesti keele murded olen enam ehk wähem sügawalt ülekuulanud ja igast Kesk-Tallinna keele kihelkonnast on mull inimesi küsida ja kuulda olnud. Nõnda kogutud teaduste põhja peale on minu healte õpetus rajatud ja saawad teised keeleõpetuse raaamatud kirjutud. Seda keelt, mis siin õpetan, olen rahwa suust wõtnud, ta on päris Eesti rahwa keel. Ma ise ei ole mitte midagi sinna juure uut teinud; uus on üksnes see, et ma wanu puudusi ja wigasid olen kõrwale heitnud, mis küll hea tahtmisega, aga kasina keeleõpetuse ehk keele enese tundmisega aunsad wõerast sugu mehed Eesti grammatikatesse ja raamatu-keelde üles wõtnud ja mis siitsaadik ei ole parandud. Eesti keele lugeja loeb praegusi raamatuid üksi sellepärast õigeste, et ta mitte õiete tähtede järele ei loe, mis ta silm näeb; teeks ta seda, siis saaks ta wõeriti

keelt kuulda, ja et see ei sünniks, ei pane ta tähti sagedaste tähelegi.

Minu Eesti keele õpetuse ja teiste grammatikate wahel on sellepärast suur wahe, et mina oma õpetuse wiisi Soomesugu keelte õpetuse ja uurimise peale põhjandan, nemad aga mitte. Minu õpetuse wiis on historialik keele seletuse wiis, ma otsin healte seadusi ja seletusi keele muutmise ajaloo abiga üles, mina ei tee kedagi keele seadust omast peast, waid püian üksnes näidata, missugused seadused keel ise omale muutmise waral aega mööda loonud. On need keele seadused leitud, siis ei käi keele õpetuse raamatud enam mitmet teed, peaasjus tõeste mitte enam. See historialik õpetuse wiis, kelle järel ja põhjal mina Eesti keelt olen õpetama hakanud, oli enne minu õpetamise hakatust Soome- ja Ungriamaal ja Euroopa maa keeleuurijatel tuttaw asi, meie maal aga weel mitte, aga ka siin saab ta tuttawaks; mina olen peale hakanud ja teen nõnda palju tööd, kui takistusi wõita jõuan, teised õpiwad ja tulewad ka tööle, ja nõnda saab edespidi minu weike alustus mitme mehe tööjõuu läbi igapidi täielikuks Eesti keele õpetuseks. Kui mull õpetuse wiisi poolest ka Soomesugu keele õpetajad ja uurijad, nagu Eurén, prohwessor Dr. Ahlqvist, prohwessor Dr. O. Donner Helsingis, prohw. Joseph Budenz Buda-Pestis (Ungriamaal), akadeemikus Dr. A. Boller Wiinis ja suusõna õpetusel iseäranes minu auustud keeleuurimise õpetaja prohwessor Dr. A. Leskien Leipzigs on eeskujuks olnud, siiski olen jälle ka mõndagi õpetust ja äratust keele õpetuse materiali poolest siia aegiste Eesti keele grammatikate wäljaandjate käest, nagu endine Kuusalu õpetaja E. Ahrens ja akadeemikus Dr. Wiedemann, saanud; ka neid nimetan ma tänu ja auustusega.

Et käesolewas raamatus Soome keelt sagedaste nimetan, on tarwis ütelda, mikspärat seda teen. Soome keel on healte poolest wanema, täielikuma järje peal, kui Eesti keel. Eesti keele sõnad oliwad wanast enamiste nii pitkad ja nende healed enamiste nõnda, nagu nad praeguses Soome keeles on; aega mööda on Eesti keel sõnade lühendamise ja kokku tõmbamise läbi selleks saanud, mis ta praegu on. Eesti keel on sellesama aja sees rutemine lühendanud kui Soome keel. Niisugune lühendus on kindla seaduste järele sündinud, kellest rääkija ise midagi ei tea. Wanematest

sõnawormidest saab aga uuematele mitmesugust tarwilikku aru ja abi seletuse juures. Sellepärast peab iga Eesti keele uurija, kui ta õigeste tahab tööd teha, Soome keelt mõistma, iseäranis neid seadusi tundma ja otsima, kelle järele Eesti keel wanemast, arwata praegusest Soome keele olekust selleks saanud, mis ta praegu on.

Ma olen sagedaste tähele pannud, et inimesed mitte tähe ja heale wahel wahet teha ei mõista. Seda teadust on aga hädaste tarwis. Täht on healepilt ehk healekuju. Heal ei ole mitte tähele antud, waid täht healele. Täht näitab, missugune heal keele healte-riistadel ütelda tuleb. Sellepärast peab ühesugusel healel ikka ühesugune täht olema, et silm näha wõib, missugune heal rääkimise riistadel ütelda ja kõrwadel kuulda tuleb. On ühel healel täht „e" antud, näituseks sõnas „keda", siis peab ikka seesama täht kirjutatama, kui muis sõnades seesama heal jälle kuulda on, nagu sõnas „keda" „k" järel seisaw heal ja mitte täht „i", sest muidu peab lugeja „kida" ütlema, üht sõna, kellel koguni teine tähendus on, kui sõnal „keda". Sellepärast on see koguni wõeriti kirjutamine, kui Tallinna keeles „siub" ehk „siob" räägitakse ja sellesama Tallinna keele raamatutes „seub" kirjutakse.

Kui ma selles raamatus (mine) „karja", (astu) „sääni" kirjutan, siis tahan ma, et lugeja klamrite wahel seiswa sõna nagu teisedgi sõnad ühes loeb, sest selle sõnaga loeb tema järel seiswat sõna õigeste ja ütleb just seda muutust ehk casust, keda ma näituseks tahan anda. Seda teen ma sellepärast, et suuremal hulgal lugejatest muutuste nimed mitte tuttawad ei ole.

Märk * ühe sõna juures tähendab, et see sõna enne wanast nõnda räägitud sai, nagu ta selle märgi kõrwas kirjutud seisab, aga et teda nõnda enam Eesti keeles ei räägita.

Raamat sünnib üksnes jauti kooliraamatuks. Sellepärast walitsegu kooliõpetajad oma arwamise järele sündsad tükid wälja. Selleks sünniwad näituseks kirjutuse wiisi tabelid (§ 24 ja 62) ja jauti need tähtsamad seletused, mis § 4 peale healtest ja kirjutuse wiisist antud, ja siis declinationi ja conjugationi tabelid oma kohalikkude õppijalle tabeli pruukimises tarwilikkude paragrahwidega, mis nende tabelite ees ja taga seisawad. Ma arwan,

et neid healte õpetuse õiendusi, mis § 97 kuuni § 106 annan, kohe raamatutes ja kirjutuse õpetuses pruukida wõib. Mõnel ehk ei ole julgust kirjutuse wiisi tabelite järele kolme (kollme) healte järku kirjutama hakata — aga nimetud õiendused on teist jagu ja ei puutu neisse, nagu ka mitte § 52 ja järgmistes §§ antud pehme sisemiste healte muutuste õiendused.

Schnakenburg'i trükikoja walitsejale, härrale Frehsc'le on minu kohus tänu anda kriipsudega tähtede tellimise ja kulukandmise eest. Mõne teise trükkija tellimise peale ootasin asjata ja oleks weel ehk tänapäewani ootama pidanud ja raamatu tahtjad jälle raamatut.

Raamatu esimene pool sai juba aasta eest walmis ja minewal sügisel paiguti täielikumaks tehtud. Teine pool on minewast Mihkli- wõi Mardipäewa ajast peale tükati kirjutud ja niisama tükati trükitud kunni selle kuu hakatuseni.

Palju Eestlasi on ammu selle raamatu järele igatsenud — nüid on ta walmis. Et ta küll esimene seda jagu kirjatöö on ja sellepärast edespidi, kui tegija enam õppinud ja uurinud, ehk uuendada ja täiendada tuleb, siiski wõib temast kaunis rohkeste õppida ja Eesti keelest ja tema seadustest arusaamist koguda. Õppigu siis Eestlased hoolega oma ilusat isaema keelt ja pangu seda kallist mõtete ja waimu warandust, mis nad oma wanemate käest pärinud hoolega tähele! See seletab rohkel mõedul õppija waimu ja äratab teda oma keele ja sellega oma rahwa armastusele ja edendamisele.

Tartus, Juuni kuu hakatusel 1879.

Raamatu tegija.

Healte õpetus.

Healed ja tähed.

§ 1. Eesti keeles on järgmised tähed ehk healtemärgid seiemaani pruugitawaks:

1) Wokaalid ehk täishealelised tähed:

a) lühikesed wokaalid: a, ä, e, i, o, ö, õ, u, ü.

b) pitkad wokaalid, lühikese wokaali kahekordse kirjutamisega tähendatud: aa, ää, ee, ii, oo, öö, õõ, uu, üü.

Tähendus 1. Dr. Wiedemann tähendab wokaali pitkust lühikese wokaali peale tõmmatud kriipsuga, mis keelte seletuse raamatutes tuttaw asi.

d) difthongid ehk kahehealelised tähed: ea (ia); ae, äe, oe (ue); ai, äi, ei, oi, öi, õi, ui; au, iu, õu.

Tähendus 2. Mõned keelemurretes ette tulewad kahe healelised tähed jääwad siin nimetamata.

2) Konsonandid ehk kaashealelised (umbhealelised):

a) ühekordsed konsonandid: b, d, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, w.

Tähendus 3. Pehme (tüma) s saab ka zga (seega), nagu Prantsuse, Wene ja Ungria keeles, tähendatud.

b) Need samad tähed nende rääkimise riistade ehk organide ja nende iseloomu järele jagatud:

		Äkilised healed.		Wältawad healed.			
					Liquidä ehk sula-healed		
		Explosiwid ehk lõhkejad healed		Spirantid ehk õhkhealed	Nasalid ehk ninahealed	r-heal	l-heal
		kõwad	pehmed				
kurguhealed	gutturalid	k	g (ja j)	h	ng (ñ)		
	palatalid			j			
keelehealed	lingualid					r	l
	dentalid	t	d	s (z)	n		
huulehealed	. . . .	p	b	w	m		

d) kahekordsed konsonsonandid kõwa healte märkideks: kk, tt, pp; ss; nn, mm, ll, rr.

e) ühendatud konsonandid (ülemase tabeli järele ridatud): ks, ts, ps; — tk; — tj, tw, tr; pj, pr; — gl, dj, dw, dr, bj; — hk, ht, sk; st; — nk, nt, mp, rk, rt, rp; lk, lt, lp; — ng, nd, mb; — rg, rd, rb, lg, ld, lb; — rs; — hj, hw, hn, hm, hl; — sj (zj), sw (zw), sn (zn), (sm); rj, rw, rn, rm; lj, lw, lm.

g) konsonantide kolmekorralised ühendused: nks, nts, mps; rts, rps; lks, lts, lps; — nst, rst, rsk.

Mis siin ühendatud ehk kokkupandud konsonantidest puudub, on üksikult, enemiste wõerast keelest wõetud sõnades, leida. Üksi sõna tüwedes ette tulewad konsonantide ühendused on siin nimetatud, need konsonantide ühendused, mis selle läbi saanud, et lõpud -ma, -ne, -se, -ke j. n. ed. sõnatüwe konsonandi otsa asendati, nagu andma (wanast andama), kuldne, kuldse (kultse, wanast kuldane, kuldase), tõstke (wanast tõstake ehk tõstage), on seie üles panemata jäänud; neid ei olnud siin hädaste tarwis, alamal saab ka neist räägitud.

§ 2. Kui sõna lõppes üks i (j) seisab, ehk kui ta muiste seal seisis, siis on selle ees seiswad keele- ehk hammas-healelised konsonandid ja nende eesolewad wokaalid sõna esimeses silbis peenendatud, näituseks kott, koti, hunt, hundi, hunta (hunte, wanast huntia), will, willi (inimese ihu peal), palk (pitk palk, wanast palki). Tartu murdes ei ole seal, kus i (j) praegu weel seisab, need konsonnadid ja wokaalid mitte peenendatud. Dr. Wiedemann on niisuguste konsonantide peale rõhu (accendi) teinud; üks weike punktita i ehk üks muu märk wokaali alla tehtud, wõib ehk süntsam olla. Siin raamatus jääb, et trükimajas niisugusid märgiga tähti ei ole, healte peenendus märkimata.

§ 3. Nende siitsaadik pruugitawate ülemal kokku säetud tähtedega ja märkidega on lühikesed wokaalid ja pehmed ehk kerged ühekordsed konsonandid õigeste tähele pandud ja märgitud, poolosa pitkadest wokaalidest ja difthongidest, ja suurem hulk konsonantide ühendustest aga mitte. Sadade ja tuhandete kaupa

saawad sõnad ja sõnade muuted. kelle healte ja tähenduste wahel selge ja seaduslik wahe on, üht wiisi kirjutatud. Sõnamuudete seletus on sellepärast selgumata ja segane. Üks tunneb üht heale märkimise puudust, ja tahab seda kirjas tähendada, teine teist. Kirjutuse wiis on selle läbi kirjuks ja mitmesuguseks läinud ja ähwardab weel kirjumaks minna. Selle puuduse põhjuspuudus on Eesti keele healte tundmise ja teaduse puudus. Seda puudust wõib kõrwale heita iseäranes healte arwu ja nende wahede, — nimelt pitkuse ja kõwaduse poolest — järele uurimise ja selgeste üles seadmise läbi. On meil keele healte tundmine selge ja nende rikkus teada, küllap siis ka kirjutusewiisiga joonde saame. Healte õpetus on pea asi, kirjutusewiisi õpetus kõrwaline ja abiline asi, wiimsega ei saa meie ilmaski toime, kui esimesega ei ole saanud. Healte õpetus on üks, ühesuguse wäljaütlemise ja kuulmise põhjuse peal seisaw, kirjutusewiisi õpetus ehk healte silmade ette panemine tähtede ja märkidega wõib aga mitmesugune olla, aga igal sugul peab oma healte põhjuse peale tehtud seadus olema. Parem oleks muidugi kui Eesti keelel täieste ühesugune kirjutusewiis oleks, aga et see soow mitte kerge täita ei ole, siis wõib rahwalikuis raamatutes lihtsam kirjutusewiis, keele uurimise ja täielikumais seletuse raamatutes ka täielikum kirjutusewiis pruugitud saada.

Et heali Eesti keeles enam on kui heale mär'ka ehk tähti, selle pärast on uusi tähti ehk mär'ka hädaste tarwis. Neid on õnneks Schnakenburgi trükimaja minu soowimise peale muretsenud, nõnda palju kui häda pärast tarwis oli.

Enne täielikut healte ja tähtede seletust tahan alamal üleüldist lühikest ringwaatust anda rutemaks arusaamiseks. Selles ringwaatuses seisaw kolme ühesuguse tähe kõrwukirjutamine on nagu näituseks ja ei saa mitte pruugitawaks soowitud.

Tähendused Eesti keele healte pitkuse ja kõwaduse järkudest.

§ 4. Eesti keele ühekordistel healtel ei ole mitte kaks pitkuse ja kõwaduse järku, nagu muil keelil, waid kolm.

1) wokaalidest. Igaüks Eesti keele wokaal ehk täishealeline jaguneb wäljarääkimise aja ja rääkimise kindluse poolest

kolme jakku; näituseks: „hani“, „saani“ (jalas), (astu) „saaani“. Siin näitab a-heale wahe esimese pitkuse ja teise pitkuse wahel niisama suur olewat, kui teise ja kolmandama pitkuse wahel; üks heal ja kolm järku.

2) Konsonantidest. Igaüks Eesti keele konsonant jaguneb wäljarääkimise aja ja healeriistade kindluse poolest hüüdmise juures kolme jakku; näit.: „lina“, „linna“(-rahwas), (sõida) „linna“, „kasi“ (minema), „kassi“(-poeg), (ta lõi) „kasssi“. Siin näitab n-heale ja s-heale wahe esimese ja teise pitkuse wahel niisama suur olema kui teise ja kolmandama järgu wahel; üks heal — kolm järku.

Konsonantide k-, t-, p-healtel on kolm järku: esimene „g“, „d“, „b“, teine „k“, „t“, „p“, kolmas „kk“, „tt“, „pp“. Tähed „g“, „d“, „b“ ei ole muud kui „k“, „t“, „p“ healte esimese järgu märgid, see on: „g“ on kõige pehmem (kergem) k-heale, „d“ kõige pehmem t-heale, „b“ kõige pehmem p-heale täht. Näit. „waga“, „waka“ (sees), (kalla wili) „wakka“. Et esimesel k-heale järgul iseäraline täht on, ei ole tarwis kolmandamas järgus kolme „k-t“ kõrwu kirjutada. Puuduks aga esimese järgu k-healel „g“, siis peaks esimeses järgus „k“, teises „kk“, kolmandamas „kkk“ kirjutatama, näituseks „waka“ (ütle waga), „wakka“ (sees), (kalla wili) „wakkka“.

Kui nüid ka n-heale esimese järgu jauks üks iseäraline täht oleks, näituseks „n“ ühe iseäralise kriipsuga; siis kirjutaks ma „lina“ kriipsuga „n“ peal, teises järgus „lina“ (rahwas) ilma kriipsuta n-ga, kolmandamas (sõida) „linna“ kahe n-ga. Ehk ma kirjutan esimese järgu n-ga, teise kahe n-ga ja kolmandama kolme „n“ asemel kaks „n“ kriipsuga esimese „n“ peal, näit. „lina“, „linna“(-rahwas), aga (sõida) „linna“ (kriipsuga esimese n peal). Wiimane kirjutuse wiis on mitmewõrra parem, juba sellepärast et kolmekordne „n“ arwem ette tuleb kui ühekordne ja selle läbi kriipsa palju wähem saab. Saagu kirjutatud kuidas taht: kolmekordne n-heal peab tähendatud saama. Eesti keeles on üks n-heal, aga sellel on kolm järku ja üks täht. Eesti keeles on üks k-heal ja sellel on kolm järku, aga kaks tähte, „g“ ja „k“.

§ 5. Eesti keele difthongidel ja ühendatud ehk kokkupandud konsonantidel ei ole mitte üks järk, waid ikka enamiste kaks

järku. Esimene järk on ühekordiste healte teise järgu pitkune ja kõwune, teine ühekordiste kolmandama järgu pitkune ja kõwune. Sea, korda, mõeda ja mõtle: „patu“ ja „pandi“, „pattu“ ja „panti“, „saame“ ja „käime“, „saama“ (saaama) ja „käima“ (käiima).

1) Difthongidest. Difthongide teise järgu lahutan mina esimesest järgust teise difthongi heale kahekordse kirjutamisega, näit. „käima“ (peal), „käiima“, „õige“ (ole õige hea!), „õiige“ (see jutt on õiige); „lauda“ (juures), (istke) „lauuda“, sest sõna wahe kuulen mina iseäranes teise heale wenimises olema.

2) Ühendatud konsonantidest. Ühendatud konsonantide muutus sünnib jault esimeses, jault teises ühendatud konsonandi heales. Esimese jau näituseks: „karja“(-laps), (mine) „karrja“; (puu) „nõrgub“, (wesi) „nõrrgub“, „wälja“ (peal), (mine) „wällja“, „tömbi“ (otsaga), „tõmmba“. Healed „r“, „l“, „m“ saawad muudetud, aga „j“, „g“, „b“ jääwad muutmata. Teise jau näituseks: „marsib“, „marssida“, „targa“, „tarkka“, „kondi“, „kontti“ ehk „tarka“, „konti“, et siin häda pärast kaht „k-d“ ehk „t-d“ tarwis ei ole. Siin saawad s-, k-, t-healed suuremal, r- ja n-heal wähemal mõedul muudetud.

§ 6. Neist näitustest juba näeme, et Eesti keele healte kord teisiti on, kui seda E. Ahrens ja Dr. Wiedemann ja teised õpetanud (waata § 1) ja kui seda kirjamehed pruugiwad. Järel seiswas tabelis sean ma Eesti keele healestiku konsonandid nende kolmes järgus uue seletuse põhjuse peal silmade ette.

		Äkilised healed.			Wältawad healed.								
								Liquidä ehk sula-healed.					
		Explosiwid ehk lõhkejad healed.			Spirantid ehk õhkhealed.			Nasalid ehk ninahealed.			r- ja l-healed.		
		1.	2.	3. järk.	1.	2.	3. järk	1.	2.	3. järk	1.	2.	3. järk.
kurguhealed	gutturalid	g	k	kk	h			ṅ	ṅṅ (ng)				
	palatalid				j								
keelehealed	lingualid			-							r	rr	rrr (r̄r)
	"										l	ll	lll (l̄l)
	dentalid	d	t	tt	s ehk z	ss ehk s	sss (s̄s) ehk ss	n	nn	nnn (n̄n)			
huulehealed	labialid	b	p	pp				m	mm	mmm (m̄m)			

Selle tabeli peal saan mitukord tagasi tähendama. Wokaalid on niisama kolmejärgulised. Wõru murdel on „h“ ja „w“ kolmes järgus leida.

§ 7. Nende mõtete ja seletuste põhjuse peale, mis ülemal antud, panen ma alamal k õ i k Eesti keele healed ja healte ühendused üles ja sean nende pitkuse ja kõwanduse järgud teine teise wasta. Healte kirjutamist tähendan ma mitmel wiisil ja arutan hiljemine, mis wiis kõige süntsam jäädawaks kirjutuse wiisiks on. Mõned healte ühendused, mis üksikutes, enamiste wõerast keelest wõetud sõnades ette tulewad, jääwad nimetamata.

Teistest murretest, peale Kesk-Tallinnamaa murde, saab siin pisut rääkimist olema.

Eesti keele healte kolmejärgulise pitkuse wastastikku-seadmine, nende sisemised muutused ja kirjutamine.

Wokaalid.

§ 8. Wokaalid „a“, „ä“, „i“, „u“ ja nende teine ja kolmas pitkus.

1.	a,	aa,	aaa,	hani	ſaani (-jalas)	(istu)	ſaaani
	ä,	ää,	äää,	käre	ſääre (-pael)		ſääärí (mööda)
	i,	ii,	iii,	lina	wiina (eest)	(anna)	wiiina
	u,	uu,	uuu,	nuga	ruuna (eest)	(kaks)	ruuuna
2.	a,	aa,	aā,	hani	ſaani (-jalas)	(istu)	ſaāni
	ä,	ää,	äǟ,	käre	ſääre (-pael)		ſäǟri (mööda)
	i,	ii,	iī,	lina	wiina (eest)	(anna)	wiīna
	u,	uu,	uū,	nuga	ruuna (eest)	(kaks)	ruūna.
3.	a,	ā.	â,	hani	ſāni (-jalas)	(istu)	ſâni
	ä,	ǟ,	ä̂,	käre	ſǟre (-pael)		ſä̂ri (mööda)
	i,	ī,	î,	lina	wīna (eest)	(anna)	wîna
	u,	ū,	û,	puna	rūna (eest)	(kaks)	rûna.

Numri 1. alust näitust olen üksi selle seletuse pärast üles pannud, et kui siitsaadik wokaalide pitkust wokaali kahekordse

kirjutamisega on tähendatud, siis peaks nüid, et ühe kolmandama pitkuse tundmine ja teadmine juure on tulnud, mis teistel keeltel puudub, see kolmas pitkus kolme wokaali kõrwu kirjutamisega tähendatama. Kolme wokaali kõrwu kirjutamist aga ei sallita ja mina seda ka ei soowigi. Sellepärast soowin rahwa-raamatutesse numri 2 alust näitust, kus kolme ühesuguse wokaali kõrwu kirjutamise asemel küll kaks kirjutatakse, aga kriipsuga teise wokaali peal kolmandama wokaali tähenduseks. Seda wiisi kiideti Kirjameeste Seltsi ja Õpetatud Eesti Seltsi läbi walitsetud Eesti kirjawiisi parandamise komiteedest süntsaks. Saab see wiis pruugitud, siis ei tule harjund wiisile muud midagi juure kui üks kriips kolmandamas järgus, ja kolmas pitkus ei tule mitte liialt ette. Aga õigem kui numri 2. alune on numri 3. alune näitus, ja seda peab keele seletuse raamatutes ja kõiksugu keele uurimise kirjades pruugitama, sest wokaali heal on üks ja seesama ja temal on kolm pitkuse ja kindluse järku. Selle pärast on teine järk kriipsuga ühe ainsa wokaali peal ja kolmas järk katuksеotsa moodi kriipsuga tähendatud.

§ 9. Wokaalide „a“ ja „ä“ teine ja kolmas pitkus, „aa“, „aā“ ja „ää“, „äā“ muudetakse Kesk-Tallinnamaal enamiste „ua-ks“, „uaa-ks“ ja „ia-ks“, „iaa-ks“; teised kirjutawad „oa“, „ea“. Muutmata jääwad need healed hommiku poolsel Wirumaal kunni Rakwere linna kohani ja paiguti mujal Tallinna kubernemangus kui ka Tartumaal ja üleültse lõunepool Eesti keele piires. Pruugiks on saanud „aa“ ja „ää“ kirjutamine, ja see on hea ja õige. Mõnes sõnas saab aga „ea“ (ia) üle kõige Kesk-Tallinnamaa endise „ää“ asemel räägitud, nagu sõnas „pea“ (inimese pea), „hea“, ka neis kohtades kus „aa“ puhtaks a-healeks jääb. Mina arwan, et parem on sõna „pea“ tutwal wiisil kirjutada ja mitte „pää“, nagu see uuemal ajal mitmelt poolt pruugiks wõetud; sest „pää“-rääkimine on Kesk-Tallinnamaal ja mujal selles kubermangus wõeras murre. Arwawad mõned aga „pää“-kirjutamisega kirjakeelt parandawat, puhastawat ja ilustawat, siis tehku nad seda — weaks ei pea ma niisugust kirjutamist mitte, küll aga asjatumaks. Wiru rannas (Nigula ja Haljala kihelk.) räägitakse Soome ja Tartu wiisi „pää“. Neil kes siis „pea“ asemel „pää“ arwas-

tawad kirjutada, olgu see põhjuseks, aga mitte Tartu murre, mis Kesk-Tallinnamaal wõeras on. Lõune poolses Haljala kihelkonnas, see on Kesk-Tallinnamaa ehk kirjakeele hommikupoolses otsas, räägitaks „pea“ ja „peale“ (anna poisi haigelle „peale“ rohtu) nagu mujal Tallinna maal, aga adverbis on endine „ää“ alale jäänud, seal öeldakse (pane laua) „pääle“, (wiska wammus kuorma) „pääle“, pane „peale“ rohtu „pääle“. Kes peasõna ja adverbi wahele raamatutes wahet tahawad teha, wõiwad seda murret pruukida. Kui pitk ja lai niisugune wahetegemine on, ei ole mull mitte wõimalik olnud järele pärida. Sõnas „peasen“, mis niisama laialt saab pruugitud kui „pea“, on „ää“ ka wanem kui „ea“; Soome keeles „pääsen“. Aga suuremal hulgal neist sõnadest, kus „ea“ asemel „ää“ kirjutatakse, on „ää“ rääkimine Tallinnamaal tundmata asi ja „ea“ ei ole ka mitmes sõnas mitte „ää-st“ saanud. Näituseks kirjutatakse uuemal ajal mitmes raamatus „tään“, „tääda“, „täädma“. Nõnda räägitakse aga üksi mõnes wallas Wiljandi linna ümberkaudu; lõune pool Wiljandi linna öeldakse (ma) „tää“. Terwel Tallinnamaal on see wõeras, seal räägitakse „tean“ (tian ehk tiean kirjutada), „teada“, „teadma“. Soome keeli öeldakse „minä tiedän“; sellest on Tallinna murde sõna „d“ kadumise ja „ä“ „a-ks“ muutmise läbi, mis tuttaw healte seadus nõudis, saanud. Sellepärast peab wanal wiisil „tean“, „teada“, „teadma“ kirjutatama.

Wokaalide „i“ ja „u“ teine ja kolmas pitkus, see on „ii“, „iĭ“, ja „uu“, „uū“ räägitakse igal pool puhtaste. Mõnes paigas, nagu Kodawere kihelkonnas, on u-healel teises järgus natukene teist moodi kõla kui mujal, ta on kogusam ja käib o-heale poole, on nagu põhja Wiljandimaa ja põhja Pärnumaa teise järgu „o“, näituseks sõnas „toome“, kus o-heal o- ja u-heale wahene heal on.

§ 10. Wokaalid „e“, „o“, „ö“ ja nende teine ja kolmas pitkus.

e-, o- ja ö-healt peab ülemate wokaalide selsist nende teise ja kolmandama pitkuse segase ja mitmesuguse wälja rääkimise ja selle parema seletuse pärast teistest lahutatama. Nende healte teise ja kolmandama pitkuse üle tahan ma alamal aru anda ja siis nende kirjutamist ühel uuel wiisil soowida. Nende pitkust

tuleb, kui nende sisemine muutus, nagu see siitsadik sündinud, tähendamata jääb, järgmisel wiisil kirjutada.

1.	e	ee	eee	meſi	meele (pärast)	(tuli)	meeele
	o	oo	ooo	oma	toome		tooomа
	ö	öö	ööö	ſöha	ſööme		ſööömа.
2.	e	ee	eē	meſi	meele (pärast)	(tuli)	meēle
	o	oo	oō	oma	toome		toōma
	ö	öö	öȫ	ſöha	ſööme		ſöȫma.
3.	e	ē	ê	meſi	mēle (pärast)	(tuli)	mêle
	o	ō	ô	oma	tōme		tôma
	ö	ȫ	ö̂	ſöha	ſȫme		ſö̂ma.

Nende kolme wiisi poolest tuletan § 8 antud tähendusi meele: numri 1. alusid näitusi annan kolme pitkuse järgu seletuseks, numri 2. alusid näitusi soowin rahwalikkude raamatutesse, numri 3. alusid näitusi pean kõige õigemaks kirjutamise wiisiks ja soowin neid keele-seletuse raamatutes pruugitawaks, ehk ka kui tahetakse, rahwalikkudesse raamatutesse.

§ 11. Wokaalide „e“. „o“, „ö“ teise ja kolmandama pitkuse wäljarääkimise ja selle selgema arusaamise kohta arwan mina järgmisi teadusi. mis eneselle rahwa rääkimise ülekuulamise läbi igalt poolt kogusin, tähele panemise wääriliseks.

1) Wirumaal, Järwamaal ja hommikupoolsel Harjumaal räägitakse e-, o- ja ö-heal teises je kolmandamas järgus difthongilt, kahe- ehk segahealeliselt wälja, nagu järgmised näitused awaldawad.

ie	iee	miele (pärast),	(tuli)	mieele
uo	uoo	tuome,		tuooma
üö	üöö	ſüöme,		ſüööma.

Kolmandamas järgus näitab kahekordne „ee“, „oo“, „öö“ tähtede „i“, „u“, „ü“ järel, selle järgu pitkust. Kolmandat järku wõib ka kirjutada: „miēle,“ „tuōma“, „ſüȫma“. (Waata alamal difthongide kirjutamist).

Wiru murre on nende healte poolest põhjusmurre, kõik teiste murrete mitmesugused nende healte wäljarääkimise wiisid on „ie-st“,

„uo-st“, „üö-st“ kindla seaduste järele ümber muudetud. Ka Soome kirjakeeles on „ie“, „uo“, „üö“ (yö) pruugitaw.

2) Õhtupoolsel Tallinna murdes räägitakse paiguti e-, o- ja ö-heale teine ja kolmas pitkus isesugustes healtes, mis e-, o-, ö-heale ja i-, u-, ü-heale wahel seisab, aga kummagille ligem ei ole, wälja; näit. sõnas „meele“ (meele pärast) ei ole „ee“ mitte „ii“ ega „ee“, ta on üks heal, kelle tarwis siitsaadik tähte ei ole tehtud. Tema heal on nagu Tartu- ja lõunepoolse Wiljandimaa murde kolmandama e-pitkuse heal, nagu sõnas (tuli) „meēle“ (meēēle), muud kui üks järk lühem. Kolmandamas järgus on selle murde „eē“, „oō“, ja „öō“ nagu Tartu ja lõunepoolsel Wiljandimaal kolmandama järgu e-, o-, ö-heale ja i-, u-, ö-heale wahene heal. ie-, uo-, üö-heale kokkusulamine iseäralisteks healteks hakkab Harjumaa õhtupoolselt piirilt peale ja läheb Hiio ja Saaremaani.

3) Wiru ranna ääres, Nigula ja Haljala kihelkonna rannakülades, on „ie“ ennast „iä-ks“, „uo“ „ua-ks“, „üö“ „üä-ks“ muutnud, näit. „miäle“ (pärast), (tuli) „miälee“, (meie) „tuama“, (piame) „tuamaa“, (meie) „ſüämä“, (piame) „ſüämää. — Õhtupoolsel Soomemaal on ka endisest „ie-st“ „iä“, endisest „uo-st“ „ua“ ja „üö-st“ „üä“ saanud, nõnda et „e“, „o“, „ö“ ennast „ä-ks“, „a-ks“, „ä-ks“ muutis.

4) Kodawere keelemurdes on „ie-st“, uo-st“, üö-st“ teises pitkuses ehk järgus „iä“, „ua“, „üä“ saanud, näituseks „miäle“ (pärast), (meie) „tuama“, „luama“ (juures), (meie) „ſüämä“, aga kolmandamas pitkuses on „ie“, „uo“, „üö“ iseäralisteks i-, u-, ü-heale ja e-, o-, ö-heale wahelisteks healteks kokku sulanud, nagu Läänemaa, Hiiomaa, Saaremaa jagudes, ja lõunepoolsel Tartu- ja lõunepoolsel Wiljandimaal, näit. (tuli) „meēle“ (ehk meēēlde), „meēl“ (meēēl), (piame) „toōma“ (toōōma), „loōm“ (loōōm), (hakkame) „ſöōmä“ (ſöōōma), löōmä.

5) Lõunepoolsel Tartu- ja lõunepoolsel Wiljandimaal räägitakse teises pitkuses e-, o-, ö-heal puhtaste wälja, näituseks „meele“ (pärast), „toome“, „looma“ (eest), „ſööme“, nii et endine „i“ „e“ ees „e-ks“, endine „u“ „o“ ees „o-ks“, endine „ü“ „ö“ ees „ö-ks“ muutnud, mis läbi „ie-st“, „uo-st“, „üö-st“ selged healed „ee“, „oo“, „öö“ saanud. Aga kolmandamas pitkuses on endine

„ie", „uo", „üö" iseäralisteks healteks ühte sulanud, nagu Kodaweres ja õhtupoolsel Tallinnamaal; näit. „jeōma", „meēl", „ſöōmä".

6) Põhja-õhtupoolsel Wiljandimaal, Pärnumaal (näit. Tori kihelkonnas) ja ka lõunepoolsel Läänemaal on e-, o-, ö-heale teine ja kolmas pitkus mõnes sõnas üsna selge puhas, mõnes sõnas jälle mõlemad pitkused ühtewiisi segased, nagu õhtupoolsel Tallinnamaa murdes ja kolmas pitkus lõunepoolsel Wiljandimaal, Tartu ja Wõrumaal. Puhtad healed on sõnades: „weee" (peal), „leema" (eest), (nägin) „leōma", „leōm", „Toomas", „Toōma". Puhast pitka ö-healt ei ole ma seal mujal kuulda saanud, kui sõnas „pööran", „pöōrma". Segased ehk mitte puhtad on need healed sõnades „meele" (meēle) (pärast), (tuli) „meēle" (meēēle), „teeme" (teēme), „toome" (toōme), „toōma" (toōōma), „jeeme" (jeōme), „jeōma" (jeōōma), „leōd" sõnast lugu, „ſööme (ſöōme), „ſöōma", „ſööma" (ſöōma-) (aeg), „ſöōk", „ſöögi", „ſöōki", lööme, löōma.

7) Üksi mõnes kohas põhjapoolsel Tartumaal, näit. Kursi ja Äksi kihelkonnas ja Põltsamaal räägitakse e-, o-, ja ö-healt teises ja kolmandamas järgus puhtalt wälja, näit. „meele" (pärast) ja (tuleb) „meēle", „toome" ja „toōma", „ſööme" ja „ſöōma"; wõib olla ka mõnel kohal Läänemaal.

§ 12. Nõnda on e-, o-, ö-heale teise ja kolmandama pitkuse rääkimisega lugu. Kuida wiisi peame nüüd neid kirjutama, kui neid õigeste kirjutada tahame? Kas ehk nõnda kui siitsaadik? Minu arwates mitte nõnda. Meie kirjakeel on Tallinna keel ja peab edespidi Kesk-Tallinnamaa keel olema, aga kui mõnest üksõnast mõnes kohas („ee" ja „oo" kohta) ära waatame, on puhas pitk „ee", „oo", „öö" Kesk-Tallinnamaal tundmata. Kui Wiru ranna äärsest murdest, mis oma kitsa laiuse pärast kirjakeele täiendamise kohta nimetamise wäärtgi ei ole, ära waatame, on Tallinnamaal kaht wiisi nende healte pitkuse wälja rääkimist; Hommiku- ja Kesk-Tallinnamaal on „ie", „uo", „üö", ja õhtupoolse Tallinnamaa otsas paiguti ülemal seletud segased, iseäralised healed. Kummast murret peame õigemaks ja käesolewa healte pruukimise poolest paremaks pidama? Dr. Wiedemann soowib Kesk-Tallinnamaa murret kirjakeeleks, see on seda murret,

mis seal räägitakse, kus õhtupoolne Wirumaa, põhjapoolne Järwamaa ja hommikupoolne Harjumaa kokku ulatawad. Seal räägitakse aga „ie“, „uo“, „üö“, näituseks Rakwere kihelkonnas õhtupoolsel Wirumaal ja Ambla kihelkonnas põhjapoolsel Järwamaal, Kuusalu ja Kose kihelkonnas hommikupoolsel Harjumaal, nagu ma ise mitmel korral ja mitmekümmne inimese käest kuulanud olen. Et nüüd Kesk-Tallinnamaal „ie“, „uo“, „üö“ räägitud saab ja nende healte seda wiisi rääkimine põhi on, kellest kõik muud nende healte wäjaütlemise wiisid, mis ma siin seletama ei hakka, saanud on, siis saagu edaspidi ka „ee“, „oo“, „öö“ asemel „ie“, „uo“, „üö“ kirjutatud, kui õigest kirjutada tahetakse; näituseks: „miele“ (pärast), (tuli) „miele“, „tuome“, „süöme“, „süöma“, ehk kui kolmandamat pitkust üleültse tähendada tahetakse, siis selles (tuli) „mieele“, „fieema“, „tuooma“, „tuoon“, „süööma“. Kui neid heali sedawiisi kirjutakse, siis wõib neid ka segaste pitka e-, o-, ö-healteks pidada, sell mõttel, et „ie“ (iee), „uo“ (uoo) ja „üö“ (üöö) heali tähendawad, mis Wõru ja Tartu murdes kolmandas pitkuses „ii“ ja „ee“, „uu“ ja „oo“, „üü“ ja „öö“ wahel seisawad. Sell mõttel on õpetaja J. Hurt kolmandamat pitkust omas „Wanas Kandlis“ Wõru keele kohta juba kirjutanud. Weel enam tuleb seda Wiru keele kohta tähele panna, kus neid heali just „ie“, „uo“ ja „üö“ räägitakse. — Kirjutagu neid heali kuidas keegi tahab, minu pärast peale „ee-ga“, „oo-ga“, „öö-ga“ wanal tuttawal wiisil, aga teadma peawad kõik Tallinna keele raamatute lugejad, ja seda on kõik Eesti raamatulugejad, kuidas Tallinna keeles neid heali, kelle tähed „ee“, „oo“ ja „öö“ on, räägitakse.

§ 13. Wokaal „õ“ ja selle teine ja kolmas pitkus.

Wokaal „õ“ on „o-st“, „e-st“ ehk „a-st“ saanud. Soome keeles, Wirurannas ja paiguti mujal hommikupoolsel Wirumaal ei ole seda healt; seal on see heal alles, kellest „õ“ muutnud; näituseks; Soome keeli „toinen“, hommiku Wirumaal „toine“, Soome „welka“, Wirurannas „welga“ ja „welg“, Soome „sana“, Eesti „sõna“, Soome „pelto“, hommiku Wirumaal „peldu“ ehk „peld“.

Lõunepoolses Eesti keeles, näit. Tartumaal, on ka teises ja kolmandamas pitkuses õ-heal, näit. „wõõras“ (wald), „wõõõrau“ (wallan), aga Tallinnamaal, kui mõnest sõnast mõnes paigas ära

waatame, puudub teises ja kolmandamas pitkuses õ-heal, selle asemel on difthong „õe“, kolmandamas pitkuses „õee“ kirjutada, näit. „wõeras“ (mees), „wõeeras“ (wallas), „sõela“ (sees), „sõeel“, (kaks) „sõeela“. Üksi sõna „rõemus“ kõlab mõnel kohal Tallinnamaal ka rõõmus. Siimona kihelkonnas õeldakse „põõsas“, mujal aga enamiste „põesas“.

Difthong „õe“ on sõnades, nagu „wõeras“, „rõemu“ (pärast), „rõem“ (rõeem), ie-st muutnud; Wirurannas „wieras“, „riemu“, Soome keeles „vieras“, „riemu“. Wist on siin „i-st“ „e“ ees „õ“ saanud.

Dr. Wiedemann kirjutab oma sõnaraamatus ikka „õõ“ (ta tähendab pitka „õ-t“ kriipsuga „õ“ peal). Sedasama teewad ka mitmed kirjamehed, iseäras uuemal ajal. Et aga Tallinnamaal, see on kirjakeeles, „õe“ räägitakse siis peame ka „õe“ kirjutama. Tahame meie kolmandamat pitkust ka tähendada ja kirjutame seda „õee-ga“, siis on käesolewad healed järgmisel wiisil kirjutada.

õ	õe	õee	sõne	wõeras (mees)	wõeeras (wallas)
				nõela (otsas)	(kaks) nõeela.

Kolmandamat järk wõib ka kriipsuga „e“ peal kahe „ee“ asemel kirjutada, „wõēras“, „nõēla“.

§ 14. Wokaal „ü“ ja selle teine ja kolmas pitkus.

Lühikene „ü“ on igal pool puhta healeline, Tartu- ja Wõrumaal ka teises ja kolmandamas pitkuses, aga Tallinnamaal, põhjapoolsel Liwlandi maal ja Wirurannas on teine ja kolmas ü-heale pitkus selge difthong „üi“, „üii“. Kui Tallinnamaa kirjakeelt tahame kirjutada, nõnda kuidas seda räägitakse, siis peame kirjutama:

ü, üi, üii, süda, püigi, püiida (püiidma).

Praegu aga kirjutakse: „püügi“, „püüda“, „püüdma“. Tartumaal räägitakse „püügi“, „püüdä“, „püūdmä“.

Dr. Wiedemann õpetab omas Eesti keele grammatikas, et pitkal „ü-l“ i-heal järel kõlada; ta ei tähenda seda aga kirjutamisega mitte. Pitk üü-heal on aga niisamasugune difthong kui „ui“, wõrdle „tuiima“ (hoost) ja „müiima“.

§ 15. Difthongid, nende esimene ja teine pitkus.

Difthongide ehk kahehealeliste wokaalide esimene pitkus on wokaalide teise järgu pitkune ja nende teine pitkus wokaalide kolmandama järgu pitkune. Difthongide teist pitkust ehk järku tähendan mina teise heale kahekorra kirjutamisega; esimene pitkus jääb wana wiisi.

ae,	aee	waewa (eest)	(ära) waeewa (teda)
äe,	äee	päewa (ajal)	(kaks) päeewa
oe,	oee	koera (lake)	(lõi) koeera
ai,	aii	laidu (pärast)	(kaks) laiidu (kangast)
äi,	äii	käima (peal)	(läheb) käiima
ei,	eii	ſeina (peal)	(löö kirwes) ſeiina
oi,	oii	oinas	oiina
õi,	õii	(ole) õige (hea)	õiige (puu, jutt)
öi,	öii	köida (kinni)	köiiſi
ui,	uii	tuima (hobuse)	tuiima (hoost)
au,	auu	(lehm) lauda (juures)	(istke) lauuda
iu,	iuu	kiuſata	kiuuſate
õu,	õuu	lõuna (käes)	lõuuna (-aeg).

Teist pitkust wõib ka kriipsuga difthongi teise heale peal tähendada, näit. „waēwab“ (teda), (näeb) „waēwa“, (hakkab) „käīma“, „õīge“ (mees), (istke) „laūda“; ehk kui pitkus lubab: „waèwab“, „käîma“, „laûda“. Lihtsates raamatutes rahwa tarwis pean teise wokaali kahekorra kirjutamist, keeleõpetuse raamatutes kriipsuga kirjutamist paremaks.

Raskes sõnawormis ehk kõwas järgus on mõlemad difthongi healed pitkemad kui esimeses järgus; aga teine heal wenib enam ja on esimesest pitkem; esimese peal on kõrgem rõhk, aga mitte suurem pitkus. Sõnas „käima“ (minema) on „ä“ peal rõhk, „i“ sees suurem pitkus. Esimese difthongi järgus on mõlemad healed ühe pitkused, aga esimene heal räägitakse weidi kõrgemalt, tema peal on rõhk. Sõnas „käima“ (peal) on „i“ niisama pitk kui „ä“, aga „ä“ peal on rõhk. Pitkust ja rõhku (Accent) ei tohi ial wahetada. Need aga teewad seda, kes esimese ja teise difthongi wahet rõhuga teise järgu esimese heale peale tahawad teha.

Difthongi „äe“ ei räägita Tallinnamaal kaugelt suuremal osal mitte nõnda, nagu ta kirjutatud saab, waid „ää“, mis nagu kaks kõrwu seiswat ä-healt wälja öeldakse; endine „ä“ järel seisaw „e“ on ennast „ä-ks“ muutnud. Näituseks „pääwa“ (ajal), kaks „pääwa“, „nään“, „nääme“ (sõnatüwest „näge[-ma]“ „g“ kadumise läbi saanud). Neil kirjameestel, kes siin kaks „ää“ kirjutawad ja mitte „äe“, on, kui rahwa rääkimise peale waatame, põhja ja õigust küllalt seda teha. Waatame aga keele healte historia peale, siis ei puudu ka neil põhja, kes „äe“ kirjutawad; „äe“ on sõnas „päew“ „äi-st“ saanud, mis Tartu murdesse weel jäänud, näit. „päiwäl“. „äe“ näitab siis enam heale saamist, „ää“ sõna rääkimist. Wiimsel kirjutamisel on siis enam õigust, aga „äe“ kirjutamine on uuemal ajal pruugiks saanud. Kui ta selleks mitte saanud ep oleks, siis ei teeks ma „äe“ kirjutamisest juttugi. Sõna muutes (neid) „päiwi“ on i-heal üksi teises difthongi muutes ja tuleb „päiiwi“ kirjutada. Need on eksinud, kes „päewi“ ehk „päävi“ on kirjutanud.

§ 16. Neile, kellel kõrwad nõnda terawad ei ole, et nad esimese ja teise difthongi järgu wahel wahet kuuleksiwad, annan Kodawere keelemurret arusaamise abiks. Selles murdes on see seadus, et teiste wokaalide järele seiswad „i“ ja „u“ esimeses difthongi järgus ennast muudawad, teises aga mitte. Wokaalist „i“ saab kerges sisemises muutes „a“, „ä“, „u“, „õ“ ja „ö“ järel „e“, näituseks „laedu“ (pärast), „käemä“ (peal), „tuema“ (hobuse), „õege“ (hea), aga teises jääb „i“, näit. „laid“ (laiid), (kaks) „laidu“ (laiidu), (kaks) „tuima“ (hoost), „tuim“ (tuiim). Wokaal „i“ on kerges sõnawormis „e“ ees „e-ks“ saanud, näit. „seenä“ (peal), Tallinnamaal „seina“ (peal), raskes sõnawormis on ta „i-ks“ jäänud, näit. (löö kirwes) „seinä“ (seiinä). Wokaal „u“ muudab ennast esimeses difthongi järgus, kui ta „a“ järel seisab, „a-ks“, „õ“ järel „õ-ks“, „i“ järel „ä-ks“, näit. „laada“ (juures), Tallinnamaal „lauda“ (juures), „õõnad“, Tallinnamaal „õunad“, „kiäsata“, Tallinnamaal „kiusata“, aga teises järgus „lauta“ (lauuta), (istke) „lauda“ (lauuda), (anna) „õuna“ (õuuna), „õun“ (õuun), „kiusata“ (kiuusata, Tallinnamaal kiuusate). Esimeses järgus jõudis difthongi rõhuga esimene heal teist healt, mis temaga

ühepitkune, muuta, teises järgus aga ei jõudnud ta seda mitte, sest see oli sellest pitkem ja raskem; sõnas „lauda“ (juures) wõis „a“ oma kõrwas seiswat u-healt enese sarnaseks muuta, sõnas (istke) „lauda“ (lauuda) aga mitte; u-healel oli a-healest enam wõimu. Sellest näeme ka selgeste, et wokaalide teises järgus teine heal esimesest pikem peab olema. Tallinnamaal ja mujal on wahe üksi pitkuses, Kodaweres peale selle ka healte loomu muutmises. Niisugusid muutusi esimeses difthongide järgus on ka Põhja-Wiljandimaal ja lõune pool Harjumaal pruugiks, näituseks Weike-Jaani kihelkonnas: „laada“ (juures), „laalan“, „õõnad“, „õege“ (hea), „tuema“ (hobuse), „käeme“, „seenäd“ (seinäd), aga (istke) „lauda“ (lauuda), „laulma“ (lauulma), (söö) „õuna“ (õuuna), „õige“ (õiige, jutt), (kaks) „tuima“ (tuiima), „käima“ (käiima). „i“ järel seisaw „u“ jääb Wiljandimaal muutmata.

§ 17. Infinitiwid „nõuuda“, „hoiida“, „leiida“ j. n. e. on Tallinna murdes teises, kõwas difthongide järgus, Tartu murdes esimeses: „nõuda“, „hoida“, „lööda“; nõnda ka eessõna muuted -le peal: Tallinna murdes „meiile“, „teiile“, „neiile“, aga Tartu murdes „meile“, „teile“, „neile“, ehk kus pehmes difthongijärgus „e“ järel seisaw „i“ ennast „e-ks“ muudab: „meele“, „teele“, „neele“.

§ 18 Ühesilbistes sõnades on pitk wokaal ikka kolmandamas järgus ja difthong omas teises, kõwas järgus, kellel wokaali kolmandama järgu pitkus on. Näituseks: „saān“, „maā“, „sāār“, „piīn“, „toōn“ (tuoon), „meēl“ (mieel), „sōōm“ (süööm), „mõeek“, „mõeet-ma“, „müiir“, „müiin“, „waeew“, „tuiim“, „lauud“, „täiis“, „käiis“, nominatiw (hea) „nõuu“, genitiw (hea) „nõuu (eest), „jõuud“ (mõeda sellega sõna muudet „jõuudu“ mööda), genitiw „jõuu“ (pärast), nominatiw „auu“, genitiw „auu“ (pärast). Dr. Wiedemann kirjutab nominatiwid „nõu“, „au“, aga genitiwid õigeste „nõuu“, „auu“. Siin on aga u-heal nominatiwis nõndasama pitk kui genitiwis ja peab sellepärast mõlemaid ühte wiisi kahe „u-ga“ kirjutatama. — Õpetaja Nolcken kirjutab neid ühesilbisi sõnu nagu pehmet muudet kahe wokaaliga, näituseks „saan“, „piim“, „meel“, „täis“, „laud“, aga kahe silbilisi kirjutab ta õigeste, näit. (joob) „piiima“, (tuleb) „meeele“, (istub) „lauuda“.

§ 19. Wokaal „i“ teiste lühikeste wokaalide wahel.

1.	i	ii	laia (laua peal)	(seda) laiia (launda)
2.	i	ī	laia	laīa
3.	ij	iij	laija (laua peal)	(seda) laiija (launda).

Kõwas muutes on i-heal niisama pitk kui sõnas (kaks) „laiidu“ (riiet). Kolmandamas pitkuses wõib ka kahe „ii“ asemel üht „i“ kriipsuga kirjutada, mis aga mitte hädast tarwis ei ole. Numri 3. alune näitus näitab mulle kõige õigem olema, sest pitka i-heale järele kuulen ma j-healt. Nõnda käiwad (selle) „saia“, (seda) „saiia“, (selle) „nuia“, (seda) „nuiia“, (tahan) „käiia“ ehk „käiija“, (tee-) „käiia“ ehk (tee-) „käiija“.

§ 20. Wokaal „u“ kahe lühikese wokaali wahel.

1.	u	uu	õue (peal),	(läks) õuue
2.	u	ū	õue	õūe

Kõwas muutes on u-heal nii pitk nagu sõnas (seda) „lauuda“. Nõnda käib „põues“, (pista) „põuue“, „saue“ (sees), (sõtkub) „sauue“. Siin on kõwas muutes u- ja i-heal niisama kindlamaks ja pitkemaks saanud ehk jäänud nagu konsonandid kolmandamas pitkuses, näit. (sõida) „linna“, (seda) „wakka“, (wajus) „põhhja“, (suurt) „assja“.

§ 21. Kui kahesilbilise tegusõna tüwest üks konsonant kahe lühikese wokaali wahelt, mis mitte ühehealelised ei ole, wälja on kukkunud, siis on see sell wiisil saanud difthong kõwas, teises difthongi järgus, näituseks „peaame“ (ehk õigem „piaame“), tüwi „pida(-ma)“, „loeeme“ (lueeme), tüwi „luge(-ma)“; „peētud“; aga „teeme“, „wõime“, „saime“. Sellest saab edaspidi täielikult räägitama.

§ 22. Siin sean kergemaks ülewaatamiseks kõik läbi räägitud wokaalide ja difthongide healed ja tähed ühte kokku ridasse. Esimene wokaalide ja difthongide kirjutuse wiis, kus üksi kolme ühesuguse tähe kõrwu kirjutamise asemel kaks tähte kriipsuga tehakse, on, nagu juba öeldud, rahwalikkude raamatute tarwis; teine, kus kõik wokaalide ja difthongide pitkused üksinda ühekordsete wokaalide peale tõmmatud kriipsudega tähendatakse, keele seletuste ja muu tarkuse raamatute tarwis. Edaspidi saab

ehk teine kirjutuse wiis, mis keele õpetuse põhjuste kohalt waadates, õigem on, enam pruugitawaks wõetud, kunni ta wõimuse koguni oma kätte saab. Wõtku siis kirjamehed ehk koolmeistrid esimest ehk teist wiisi pruugitawaks, aga ärgu kirjutagu keegi muist üles tähendatud näituste osalisi sõnu esimeses ja muist teises kirjutuse wiisis, see ajaks asja segamine. Sellepärast, et mõlemais wiisides pitkuse järgud tähendatud, on mõlemad wiisid täielikud ja õiged.

§ 23. Esimene wokaalide ja difthongide kirjutuse wiis.

	Wokaalide 1. järk.	Wokaalide 2. järk. Difthongide 1. järk	Wokaalide 3. järk. Difthongide 2. järk.
a aa aā	ſhani	ſaani	ſaāni, ſaān
,,	ſada	ſaada (ära)	ſaāda [1])
,,	(see-)ſama	ſaama [2])	ſaāma
,,		maaline [3])	maāline [4])
ä ää äǟ	käre	ſääre	ſäǟri, ſäǟr
i ii iī	lina	wiina	wiīna, wiīn
,,	wili	wiili	wiīli, wiīl
,,	lina	liina [5]) (rahw.)	liīna [5])
u uu uū	nuga	ruuna	ruūna, ruūn
,,	tule	tuule	tuūlde
e ee eē	meſi	meele	meēle, meēl
,,	keda	keeda	keēta
o oo oō	oma	toome	toōma, toōm
,,		jooma(-aeg)	joōma
ö öö öȫ	köha	ſööme	ſöȫma
,,		ſööma [2])	ſöȫma
,,		ſöögi	ſöȫki
,,		pööra	pöȫra

1) (Tahan) „ſaāda", üksi Tallinna murdes kolmandamas järgus.
2) „Ei kõik ei ole saama pääwad, aga kõik on sōōma pääwad."
3) Sõnast „maal'".
4) Sõnast „maā".
5) Tartu murdes, tähendab „linna", nom. „linn".

			Wokaalide 1. järk.	Wokaalide 2. järk. Difthongide 1. järk.	Wokaalide 3. järk. Difthongide 2. järk.
			Ehk kui Hommiku- ja Kesk-Tallinnamaa keelt tahetakse kirjutada:		
e	ie	iee	meſi	miele	mieele, mieel
	,,		keda	kieda	kieeta
o	uo	uoo	oma	tuome	tuooma, tuoom
	,,			juoma (-aeg)	juooma
õ	üõ	üõõ	kõha	ſüõme	ſüõõma
	,,			ſüõma 1)	ſüõõma
	,,			ſüõgi	ſüõõki
õ	õe	õee	kõne	wõeras 2)	wõeeras 2)
	,,			wõeraſt	wõeeraſt
	,,		õle	nõela	nõeela, nõeel
	,,		tõrelema	hõerub	hõeeruma, hõeeruda
ü	üi	üii	ſüda	püigi	püiida, püiidma
	,,		mürin	müime 2)	müiima 2)
				(Difthongi 1. järk ehk pehme muude.)	(Difthongi 2. järk ehk kõwa muude.)
	ae	aee		waewa	waeewa, waeew, kaeew
	,,	,,		taewas	taeewas, aeeda
	,,	,,		laewas	laeewas 3)
	äe	äee		päewa	päeewa, päeew
	oe	oee		koera	koeera, poeega, koeer
	ai	aii		laidu	laiidu, laiid, haiis
	,,	,,		aida	aiida 4)
	äi	äii		käima	käiima, täiis, käiis
	ei	eii		ſeina	ſeiina, ſeiin, leiidma
	oi	oii		oinas	oiina, hoiidma, koiid
	,,	,,		hoida 4)	hoiida
	õi	õii		õige	õiige, wõiis, wõiidma
	,,	,,		wõida	wõiida, wõiile, wõii

1) „Ei kõik ei ole saama pääwad, aga kõik on sööma pääwad."
2) Tartu murdes: wõõras, wõõran, müüme, müümä.
3) Õhtu Tallinna murdes.
4) Tartu murdes.

		Difthongi 1. järk ehk pehme muude.	Difthongi 2. järk ehk kõwa muude.
õi õii		wõime	wõiima
öi öii		köida	köiiſi, köiis
ui uii		tuima	tuiima, tuiim, puiid
au auu		lauda	lauuda, lauud
” ”			rauuda, rauud
” ”			auuſa, auus, auuſaste
iu iuu		kiuſata	kiuuſate, kiuuſama
” ”		kiuſu	kiuuſu, liuuda
õu õuu		lõuna	lõuuna, nõuu
” ”		õuna	õuuna, õuun
” ”		nõuda [1])	nõuuda [2])
		laia	laiia, laii
		(laija)	(laiija, laiij)
		õue	õuue, õuu.

§ 24. Teine wokaalide ja difthongide kirjutuse wiis.

	Wokaalide 1. järk.	Wokaalide 2. järk. Difthongide 1. järk.	Wokaalide 3. järk. Difthongide 2. järk.
a ā â	hani	ſāni	ſâni, ſân
”	ſaba	ſāba (ära)	ſâba
”	(see-)ſama	ſāma	ſâma
”		māline	mâline
ä ǟ ä̂	käre	ſǟre	ſä̂ri, ſä̂r
i ī î	lina	wīna	wîna, wîn
”	wili	wīli	wîli
”	lina	līna(-rahwas)	lîna
u ū û	nuga	rūna	rûna, rûn
”	tule	tūle	tûlde

1) Tartu murdes.
2) Tallinna murdes.

			Wokaalide 1. järk.	Wokaalide 2. järk. Difthongide 1. järk.	Wokaalide 3. järk. Difthongide 2. järk.
e	ē	ê	meſi	mēle	mêle, mêl
	"		keda	kēda	kêta
o	ō	ô	oma	tōme	tôma, tôm
	"			jōma(-aeg)	jôma
ö	ȫ	ô	kȫha	ſȫme	ſôma
	"			ſȫma	ſôma
	"			ſȫgi	ſôki
	"			pȫra	pôra

Ehk kui Hommiku- ja Kesk-Tallinnamaa keelt tahetakse kirjutada:

e	ie	iē	meſi	miele	miēle, miēl
	"		keda	kieda	kiēta
o	uo	uō	oma	tuome	tuōma, tuōm
	"			juoma (-aeg)	juōma
ö	üö	üȫ	kȫha	ſüöme	ſüȫma
	"			ſüöma	ſüȫma
	"			ſüögi	ſüȫki

õ	õe	õē	kõne	wõeras [1])	wõēras [1])
	"			wõeraſt	wõēraſt
	"		õle	nõela	nõēla, nõēl
	"		tõrelema	hõerub	hõēruma, hõēruda
ü	üi	üī	ſüda	püigi	püīda, püīdma
	"		mürin	müime [1])	müīma [1]).
				(Difthongi 1. järk ehk pehme muude.)	(Difthongi 2. järk ehk kõwa muude.)
	ae	aē		waewa	waēwa, waēw, kaēw
	"	"		taewas	taēwas, aēda
	"	"		laewas	laēwas
	äe	äē		päewa	päēwa, päēw
	oe	oē		koera	koēra, poēga, koēr
	ai	aī		laidu	laīdu, laīd, haīs
	"	"		aida	aīda

1) Tartu murdes: wȭras, wõ̂ran, mǖme, mü̂mä.

		Difthongi 1. järk ehk pehme muude.	Difthongi 2. järk ehk kōwa muude.
äi äī		käima	käīma, täīs, käīs
ei eī		seina	seīna, seīn, leīdma
oi oī		oinas	oīna, hoīdma, koīd
„ „		hoida	hoīda
õi õī		õige	õīge, wõīs, wõīdma
„ „		wõida	wõīda, wõīle, wõī
„ „		wõime	wõīma
öi öī		köida	köīsi, köīs
ui uī		tuima	tuīma, tuīm, puīd
au aū		lauda	laūda, laūd
„ „			raūda, raūd
„ „			aūsa, aūs, aūsaste
iu iū		kiusata	kiūsate, kiūsama
„ „		kiusu	kiūsu, liūdu
õu õū		lõuna	lõūna, nõū
„ „		õuna	õūna, õūn
„ „		nõuda	nõūda
		laia	laīa, laī
		(laija)	(laīja, laīj)
		õue	õūe, õū.

Konsonandid.

§ 25. Ühekordsed explosiv-healed ja nende kolm järku.

g	k	kk	waga	waka (sees)	(kaks) wakka
d	t	tt	pudi	loti	(kaks) lotti
b	p	pp	(ree-)seba	sepa	(kaks) seppa.

Tähendus. Kui meil healte märgid „g“, „d“, „b“ puuduksiwad, siis peaksime meie, kui nende healte kolme järku tahame üles tähendada, ülemal nimetatud sõnu nõnda kirjutama:

waka	wakka	(kaks) wakkka
puti	lotti	lottti
(ree)sepa	seppa	sepppa.

Nende healte salka kirjutawad Dr. Wiedemann ja kõik paremad Eesti keele tundjad õiete, nagu ülemal tabelis, ja ei ole siia midagi muutmist tarwis. Üksi paljuse (plurali) genitiwid sõnadest „käsi“, „wesi“ ja teistest nende seltsi puutuwaist sõnadest, kirjutawad Dr. Wiedemann ja õpetaja Malm „kätte“, „wette“, nagu oleks nad kolmandama, kõige kõwemate healte sekka arwata. See ei ole aga õige, t-heal on siin teise järgu heal ja peab selle pärast ühe tähega kirjutatama: „käte“ (peal), „wete“ (sees). Üks Hiiglane rääkis küll „kätte“ (peäl), aga Hiio murre ei ole kirjakeel. Kodawere keele murdes on sõna „käsi“ muudetes kõik kolm t-heale järku pruugitawad: „käde“ (teistes Eesti murretes käe, „d“ on „ä“ ja „e“ wahelt wälja kukkunud, Soome keeles „käden“), „käte“ (peal) ja (anna) „kätte“. Eesti kirjamees C. R. Jakobson wõttis minewa aasta hakatusel ka nõuuks ülemal tähendatud seaduse järele kirjutada ja „Sakalas“ näeme nüüd (anna) „kätte“, (tule) „appi“, (aja) „kokku“, „Kooli lugemise raamatu“ „käte“, „api“ ja „koku“ asemel. Ta kirjutab nüüd ka „waka“ (sees) ja (kaks) „wakka“, aga enne mõlemis muudetes „wakka“.

Nominatiwi muude on kolmandamas järgus ja peab kirjutatama „wakk“, „lott“, „sepp“. Wanast oli see muude „wakka“, „lotti“, „seppa“, nagu praegu weel Wiru rannas ja Soome keeles.

§ 26. Tulewad k-, t-, p-heale järele konsonandiga alustajad sõnalõpud, nagu -ma, -ja, -ke, siis on k-, t-, p-heal kolmandamas järgus ja peab siis õiguse pärast kaks „kk“, „tt“, „pp“ kirjutatama, näit. „wõttma“, „wõttja“, „mattma“, „mattke“, „tappma“, „tappja“, „tappke“, — Tartu- ehk Lõuna-Eesti murdes „pakkma“, „kukkma“, „lakkma“, „lakkja“, sest siin on k-, t-, p-heal niisama kõwa kui sõnas (tahan), „matta“, ja mitte niisugune kui sõnas „mata“ (maha!). Seda tõendab ka historialik keele õpetus. Lõppude -ma, -ja, -ke ja sõna tüwe wahelt on üks wokaal wälja kukkunud, aga enne selle wokaali kadumist oli juba sõna tüwe k-, t-, p-heal kolmandamas järgus ja pidi kahekordsete tähtedega kirjutatud saama. Näituseks räägitakse Hommiku-Wirumaal weel wana moodi täielikult nagu wanades rahwalauludes: „mattama“, „mattaja“, „tappama“, „tappaja“; Kesk-Tallinna keeles „pakkuma“,

„kukkuma“, „lakkuma“, kuna Tartu murdes „u“ wahelt kukkunud, mis läbi loomulikul wiisil „pakkma“, „lakkma“ sai. Tartu murdes tuleb ka weel „wõttaja“ ette (see om „wõttaja“ küll!) „wõttja“ kõrwal. Ka Soome keeles on need healed nagu Hommiku Wirumaal kõwas järgus, näituseks „ottamaan“ („ottaa“, Eesti keeli „wõttma“, „wõtta“), „tappaja“ (Eesti keeli „tappja“). Nõnda tuleb kahe „pp-ga“ kirjutada „tapplen“, „tapplewad“, „tapplema“, Soome keeli „tappelen“, „tappelewat“, „tappelemaan“, aga ühe „p-ga“ „tapelda“, Soome keeli „tapella“. Siit on „p“ ja „l“ wahelt „e“ wälja kukkunud ja sõna tüwi muidu muutmata jäänud. Nõnda tuleb ka „kakklema“, „kakkleja“ kirjutada, aga „kakelda“; ja ka „leppne“, „leppse“, Hommiku Wirumaal „leppane“, „leppase“, Soome keeli „leppäinen“, „leppäisen“.

§ 27. Et aga käesolewal sõnasalgal wastastikku pehmet muudet ei ole, siis wõib rahwa raamatutes endine ühe „k“, „t“ ja „p“ kirjutamine pruugitawaks jääda, nagu „wõtma“, „tapma“, „tapja“, „wõtke“, „lakma“, „taplema“, „lepne“, „lepse“. Aga teadma peab iga õppija, kui kõwa siin k-, t- ja p-heal on.

§ 28. S-heal oma kolme järguga.

Nagu k-healel, t- ja p-healel, niisamuti on ka s-healel kolm järku, mis tähtede läbi üksteisest lahutatud peawad saama. Ma tahan katseks mitmet moodi näitusi „s“ kolme järgu wahetegemiseks ette panna, kellest kõige sündsamat wiisi wälja walitseda wõib.

1)	s	ss	sss	kasi (minema)	kassi (-poeg)	(kaks) kasssi
2)	ſ	sſ	ssſ	kaſi	kasſi	kassſi, kasſi
3)	s	ss	s̄s	kasi	kassi	kas̄si
4)	z	s	ss	kazi	kasi	kassi
5)	z	sz	ss	kazi	kaszi	kassi.

Numri 1) alust näitust, mis ette tuleks, kui Ladina keele tähtedega kirjutakse, ehk kui pitka „ſ“ kirjutamine maha jäetakse, ma ei soowi, sest et sündsamat kirjutuse wiisi leida wõib, olgu ta aga näituseks, et Eesti keeles kolm s-järku on, kelle kolmandamat pitkust ja kõwandust ühesuguse komekordse „s-ga“ peaks kirjutatama, kui muud märki wõimalik saada ei oleks.

Numri 2) aluse näituse pruukimisel ei ole suuremat midagi takistust. Kolmandamas järgus, (lõi) „kassſi", ei ole mitte kolm ühesugust tähte, waid kaks üht moodi ja üks (wiimne) teist moodi täht. Pitk „ſ" ja lühike „s" näitawad küll ühesugust healt Eesti kirjutuse wiisis, aga nad ei ole mitte ühesugused tähed. Kriips kahe lühikese „s" asemel, (lõi) „kas̄ſi", oleks siin ehk ilmaaegu, aga midagi takistust ei tee ta ka mitte.

Numri 3) alune näitus on tarwilik, kui ladina keele tähtedega trükitakse, sest pitk „ſ" puudub selle keele kirjutuse wiisis, ja et kolme üht moodi tähte kõrwu ei sallita, peab kolme „s" asemelle kaks „s" kriipsuga esimese peal kirjutatama. Kriipsuga trükitud Ladina „s" näitab kenam kui kriipsuga Saksa „s".

Numri 4) aluses näituses tähendab „z" (ütle ſe) pehmet s-heale esimese järgu tähte. Seda tähte pruugitakse pehme s-heale märgiks Ungria keeles, Prantsuse, Inglise keeles ja muudes keeltes. Saksa keeles tähendab see täht seda healt, mis Eesti keeles „ts-ga" kirjutakse.

Kui meie oma Eesti keeles nõuuks wõtame, pehmet s-healt z-ga kirjutada, siis teeme ülemal nimetud keelte pruuki ja meil ei ole Saksa keelega selle poolest midagi tegemist. Kirjutame meie oma „ts" z-ga, siis alles wõime tähte „z" (tset) lugeda, nagu teda Saksa keeles loetakse. — Lühike „s" tähendab siin s-heale teise järgu tähte ja on kahe „s" (ss) asemelle kirjutatud, mis Läti keele s-ga peaaegu kokku käib. Meie wõime seda sellesama õigusega teha, kellega Ungria rahwas seda tähte Saksa-keele „ſch" asemelle kirjutawad. Muidugi tahab selle tähe pruugiks wõtmine harjutamist. Karta on, et rahwas seda tähte, nagu siit saadik harjunud, pehmeks s-healeks peab, wõeriti loeb ja segadust teeb. Seda segadust tuleb enam karta kui pehme s-heale Inglaste tähega (z, ſed) kirjutamist.

Kui esimest s-heale märki „z-ga", teist „s-ga" kirjutame, siis pruugime kolmandama s-heale järgu silmade ette panemiseks üksi kaks „s" (ss) kirjutada ja tuleb siis s-heal k-healega, t- ja p-healega kõrwu seada, kellel esimeses järgus isesugused tähed (g, d, b) on — nagu s-heales „z" (ze, see) — teises järgus üks isesugune täht (k, t, p) ja kolmandamas teise järgu märk kahe wõrra, näituseks:

kade	(lai)	kate		katte (all)
kazi		kaši(-poeg)	(lõi)	kašši
targa		tarka		
warza	(kaks)	warša (Tallinna murdes).		

Tallinna murdes ei pruugi siis mitte (kaks) „waršša“ (waršja) kirjutada, waid tähtede arw jääb sekssamaks, mis ta siiamaani on olnud.

Selle 4) punkti alust š-heale kolme järgu kirjutamist on Kirjameeste Seltsi ja Õpetud Eesti Seltsi poolest walitsetud kirjutuse wiisi parandamise komiteed heaks kiitnud. Aga enne peaks meie rahwakoolides seda moodi š-heale kirjutamist mõni hea aasta tubliste õpetatud saama ja mitu aastat iga raamatu eeskõnes, kus seda uut wiisi kirjutakse, see uut wiisi kirjutuse pruuk lühidelt nimetatud saama, siis alles wõiks seda, segadust kartmata, üleültse kirjutama hakata. Üksi selle tingimisel soowin mina rahwalikuis raamatuis 4) numri alust š-heale kirjutuse wiisi.

Numri 5) aluses š-heale kolme järgu kirjutamises tähendab „z“ esimest, „šz“ — kõwast ja pehmest š-heale tähest kokkupandud — teist, ja „šš“ — kahest kõwast š-heale tähest kokku pandud — kolmandamat š-heale järku. Seda kirjutuse wiisi wõib sellepärast soowida, et teises järgus, „kašzi(-poeg)“, segadust ei wõi tulla. Niisugustes asjus on uut moodi kergem õppida kui wanat maha jätta. Ungria keeles, mis meie keelega wanast sugulane on, pruugitakse „šz“ kõwa š-heale kirjutamiseks.

Nõnda on siis nende wiie š-heale kolme järgu kirjutuse wiisi juures kolm wiisi, teine, neljas ja wiies tähele panemise wäärt. Esiotsa wõib wäga hästi numri 2) alune wiis pruugitawaks jääda, kunni rahwas keele õpetust 4) ehk 5) näituse pruukimiseks on saanud.

§ 29. Akademiku herra Dr. Wiedemann on omas Eesti keele grammatikas ja sõnade raamatus pehmet š-healt küll „z-ga“ kirjutanud, aga seda mitte igas kohas õigeste teinud. Ta kirjutab küll õieti „wezi“, „käzi“, „kazi“ (minema), aga sõna kolmandamas silbis kirjutab ta š-healt „š-ga“, näit. „punaše hobuše“ „katuše“ (peal), (mine) „külaše“; aga kolmes esimeses näituses on š-heal esimeses järgus ja peab, kui üleültse pehme š-heal „z-ga“

tähendakse, „punaze hobuze“ „katuze“ kirjutatama, ja wiimses näituses (küläsel on s-heal teises järgus, ja et Dr. Wiedemann teist järku kahe „s-ga“ kirjutab, näit. „kassi(-poeg)“, siis peaks ta ka kirjutama „külasse“, nagu seda uuema aja kirjamehed teewad. Kui sõnalõpp, mis Dr. Wiedemann „se-ga“ kirjutab, neljandamas silbis on, siis on s-heal kolmandamas järgus, ja teda peaks nagu kolmandama järgu s-healt kirjutatama, näit. „raamatusse“, „kinfatusse“, aga mitte „raamatuse“, nagu Dr. Wiedemann kirjutab. Siin wõib ka kolme järgu kirjutamist kõrwale jätta ja kahe „s-ga“ (ss ehk ss), „raamatusse“, kirjutada, sest ega see läbi suuremat segadust ei tule.

§ 30. Nagu tuttaw asi, kirjutakse kolmandamat s-heale järku nagu teist kahe „s-ga“ mis ka Dr. Wiedemann teeb. Kolme s-heale järgu wahel teeb, õpetaja Nolcken oma „Lu'u õppimise raamatus“ wahet, nõnda kuida ülemal numri 2) all tähendatud. Õpetaja Hurt lahutab omas „Vana kandlis“ kolme s-heale järku nagu ülemal numri 4) all tehtud. Mina olen omas Saksa keeli kirjutatud. Soome sugu keelte uurimise raamatus (Leipzigis 1873) esimest s-heale järku ühe „s-ga“, teist kahe „s-ga“ ja kolmandat kahe „s-ga“ ja kriipsuga teise „s“ taga kirjutanud, mis aga mitte ilus ei näita, sest et kriips järel tulewat wokaali „s-st“ lahutab.

§ 31. Sula-healelised konsonandid *(Liquidae)* ja nende kolm järku ehk n-, m-, l-healed oma kolmekordsete kõwadustega.

1.	n	nn	nnn	lina	linna(-rahwas)	(sõida)	linnna
	m	mm	mmm	lumi	kummi (all)	(kaks)	kummmi
	l	ll	lll	wile	willa		willla.

Ehk kolmandamas järgus kriipsuga kolme tähe asemel:

2.	n	nn	n̄n	lina	linna(-rahwas)	(sõida)	lin̄na
	m	mm	m̄m	lumi	kummi (all)	(kaks)	kum̄mi
	l	ll	łl	wile	willa (eest)		wiłla.

Seda teist wiisi soowin mina jäädawaks kirjutuse wiisiks. Rahwas on juba harinenüd „n“ peal kriipsu nägema, sest „wanas“ kirjutuse wiisis kirjutati juba nõnda, aga mitte üksi kolmandamas, waid ka teises n-heale pitkuses, näituseks (läks) „lin̄na“, aga ka

walsiste „liñna“ (-rahwas), nagu seda praeguses Tallinna keeli Testamendis leida on. Ega „m-gi“ peal kriips halb näha ei ole. Mõned saawad ehk küsima, mikspärast „l-st“ kriips läbi ja mitte peale ei ole tõmmatud. See sündis sellepärast, et kriips trükkides „l“ pealt kergeste ära wõib karata. Seda öeldi mull juba Leipzigi-trükikojas, kui oma esimest ülemal nimetatud raamatut trükkida lasksin ja sellepärast lasksin kõwaduse märgi „l“ kõrwa teha, sest et ma kõikide tähtede tarwis ühtlast märki tahtsin. Parem oleks kui kriips wiltu „l-st“ oleks läbi tõmmatud, aga ka nõnda on tema ja „t“ wahel kohe wahe ära tunda.

R-heale kolmas järk tuleb Tallinna murdes minu teada üksi wõera keele sõnas „narr“, (kaks) „narri“ (narrri) ette, aga see üks sõna ei maksa uue tähe walamist.

§ 32. Explosiwi heal järgmise explosiwi healega ehk „tk“ omas kahes kõwaduses.

1.	tk	ttk	kotkas*) (lendab)	kottka (-poeg)
	„	„	pitka (mehe)	pittka (meest)
	„	„	pitkendama	pittkune
2.	tg	tk	kotgas	kotka (-poeg)
	„	„	pitga (mehe)	pitka (meest)
	„	„	pitgendama	pitkune.

Esimeses järgus on t-heal k-healega ühesugune, teises järgus näitab t-heal k-healest ehk wähä kõwem olema, k-heal on teises järgus kõwem kui esimeses.

1. numri alused näitused on keele põhjusõpetuse järel õigemad, 2. numri alused näitused on sellepoolest tähele panemise wäärilised, et tähtede arw ei kaswa, waid sekssamaks jääb, mis ta enne oli. Teise numri alustes näitustes tähendab „g“ ka „t“ pehmemat rääkimist.

Numri 1. alust näitust tahan täielikus keele seletuse raamatus pruukida ja üleültsetes seletustes, numri 2. alust näitust wõib rahwalikkudes raamatutes pruukida, mis selleks ka Tartu Eesti seltside komissionide poolt kõlblikuks kiideti.

*) Nõnda Tallinna murdes, Tartu murdes „tk“ teises järgus.

§ 33. Explosiwi healed „k“, „t“, „p“ järgmise s-healega.

1.	ks	kks	maksa (ära!)	(kaks) makksa
	ts	tts	otse(-kohe)	(palju palgi-)ottse
	ps	pps	napsi(-pudel)	(anna) nappis
2.	ks	ksſ	makſa	maksſa
	ts	tsſ	otſe(-kohe)	otsſe
	ps	psſ	napſi	napsſi
3.	ks	ks̄	maksa (ära!)	(kaks) maks̄a
	ts	ts̄	otse(-kohe)	(palgi) ots̄e
	ps	ps̄	napsi(-pudel)	(anna) naps̄i

Ehk kui esimest s-heale tähte „ʒ-ga“, teist „s-ga“ kirjutakse:

4.	kʒ	ks	makʒa(-ära)	(kaks) maksa
	tʒ	ts	otʒe(-kohe)	otse
	pʒ	ps	napʒi(-pudel)	(anna) napsi.

Esimeses järgus on mõlemad healed ühesuguse kõwadusega, teises mõlemad kõwemad kui esimeses, ehk esimene heal natukene kõwem kui teine. Kas kahe järgu wahet esimese ühendatud tähega wõi teisega tähendakse, on peaaegu üks kõik, niisama kas muutmine praegusest wiisist esimese wõi teise järgu sees sünnib.

Numri 1. alusid näitusi tahan ma keele seletuse raamatus pruukida, numri 2. alusid rahwalikkudes raamatutes.

Numri 2. alusid näitusi peab siis pruugitama kui sõnu „wõtma“, „tapma“ j. n. e. (waata § 26) mitte kahe explosiwi heale tähega, „wõttma“ ja „tappma“, ei kirjutata, waid kui neid endist wiisi „wõtma“ „tapma“ ja n. e. jätta tahetakse.

Numri 3. alustes näitustes tähendab kriipsuga „s̄“ selle tähe ja ka eesseiswa tähe („k“, „t“, „p“) kõwadust. Seda wõin ma, kui kaht „s“ (sſ) mitte „k“. „t“, „p“ järel ei sallita, küll ka kirjakeeles soowida. Siis on kolme tähe asemel üksi ühele (s-le) kriipsu tarwis. Aga pitka „ſ“ ei pea siis kuskil mujal kui silbi hakatuses pruugitama. Ka wõib pitkast „ſ-st“ kriips läbi tõmmata nagu „ł-st“, niisugust kriipsuga pitka „ſ“ tähte ei ole aga weel trükimajas.

Numri 4. alusid näitusi oleks hea selle pärast pruukida, et siis tähtede arw ei kaswaks. Täht „ʒ“ näitab ka „t“, „k“, „p“

pehmust ja „ß“ nende healte kõwadust. Seda moodi on Tartu Eesti Seltside kommissionid süntsaks kiitnud. — Tahetakse ß-heale kolme järku „z-ga“, „ßz-ga“, „ßß-ga“ tähendada, siis peab kõwas muutes (kaks) „makßza“, (anna) „napßzi“, (pane) „otßza“ kirjutatama.

§ 34. Konsonantidega alustajate sõnalõppude ees on „kß“, „tß“, „pß“ kokku pandud kaas-healeliste teises kõwaduse järgus, näituseks „makkßma“ ehk „makßma“ „lüppßma“ ehk „lüpßma“, Tartu murdes „ottßma“ ehk „otßma“, nõnda sama „makkß“ ehk „makß“, „koppß“ ehk „kopß“, „ottß“ ehk „otß“. Kirjutamises ilma muutmata jääwad need näitused, kui 4. numri alust näitust pruugitakse, näit. „makßma“ „kopß“ „otß“.

Tähendus 1. Esimest järku ei wõi ma mitte „dz-ga“ tähendada, sest Tartu murretes on tß-heal kolmes järgus pruugitaw: „kidzi“ (inimene), „kitßi(-poeg)“ ja (kaks) „kitßi“. See lugu keelab ka „gz“, ja „bz“ kirjutamist.

Tähendus 2. Ka „gß“, „dß“, „bß“ kirjutamist pehmes sõnamuutes, kelle wastu siis kõwas muutes „kß“, „tß“, „pß“ saaks kirjutatud, ei wõi ma mitte julgeste soowida, sest et siis mõnda segadust teiste tähtede kirjutuse kohta tuleks. Hommiku- ja Kesk-Tallinna murretes räägitakse neid esimese järgu heali kõwemine kui Tartu murretes, näit. Tartu murde „suitsu“ (sees) peaaegu „suidsu“ (sees), aga Tallinnamaal mitte, waid kõwemine, ja t-heal tuleb „t-ga“ kirjutada.

Tähendus 3. Kirjutame meie ühendatud tähtede „kß“, „tß“, „pß“ asemelle Ladina keele „x“ (ikß), „c“ (tse, mis „e“, „i“ ja „ä“ ees nagu „tß“ kõlab, näit. „cena“, „Cinna“, „Cäsar“), Kreeka keele „ψ“ (ütle: psii), mis nende Eesti keele tähtedega ühehealised on, siis tulewad ülemal seiswad sõnad esimeses järgus ühe „x“, „c“ ja „ψ-ga“, teises kahega kirjutada:

maxa (ära!)	(kaks) maxxa
occ(-kohe)	(palju) occe
koψo (sees)	(kaks) koψψo.

Helsingi prohwessor Dr. O. Donner on ühes omas uuemas Soome sugu keele uurimise raamatus, kus tema Eesti „tß“ wõera keele tähega „c“ (tse) tähendab, Eesti sõna „kitsaß“ „kicas“ kirjutanud ja genitiwi muudet ka ühe „c-ga“ „kica“ (laua peal). See ei ole mitte õige, ta oleks genitiwi muudet kahe „c-ga“, „kicca“, kirjutama pidanud. Seda wiga on Soome prohwessor selle pärast teinud, et Eesti keele grammatikates kõwa ja pehme järgu wahel wahet ei ole tehtud, waid neid ühte wiisi „tß“ kirjutatud.

§ 35. Häkilised ehk explosiwi healed („g“, „k“, „d“, „t“, „b“, „p“) järgmiste spirantide ja sula healelistega („j“. „w“, „l“, „r-ga“).

Teine järk saab Järwa- ja õhtupoolsel Wirumaal, nagu esimene, pehmeste räägitud, — Tartu murretes aga ja põhjapoolsetes Liiwimaa kreisides, Tallinna keele murde piirides, ja Harjumaal on ka teine, kõwa järk, pruugitaw. Wiimiste murrete näituseks:

1.	gl	kkl	(selle) tagla	(tükk) takkla
	dj	ttj	lodja (peal)	(kaks) lottja
	dw	ttw	ladwa (peal)	(kaks) lattwa
	dr	ttra	põdrale	(kaks) põttra
	bj	ppj	lubja (sees)	(palju) luppja
	bl	ppl	(selle) kabla	(kaks) kappla
	br	ppr	sõbra (pärast)	(kaks) sõppra
2.	gl	kl	(selle) tagla	(tükk) takla
	dj	tj	lodja (peal)	(kaks) lotja
	dw	tw	ladwa (peal)	(kaks) latwa
	dr	tr	adra (peal)	(kaks) atra
	bj	pj	lubja (sees)	(palju) lupja
	bl	pl	(selle) kabla	(kaks) kapla
	br	pr	sõbra (pärast)	(kaks) sõpra

Numri 1. alust kirjutuse wiisi soowin ma keele seletuse raamatusse, numri 2. alust wiisi — kui kirjamees seda jagu sõnade salka põhjapoolse Liiwimaa ja Harju murrete wiisil Kesk-Tallinna kirjakeelde tahab wõtta — soowin rahwa raamatutesse pruugitawaks, nagu seda siitsaadik sündinud. Õigem on küll esimest wiisi pruukida, sellepärast et k-, t-, p-heal siin niisama kõwa on, kui sõnades (kaks) „wakka“, „tõttama“, (pane) „kappi“, aga Eestlane wõib ka teist wiisi õigeste lugeda, sest et silm kohe wahet näeb ja seepärast keel eksida ei wõi.

Tähendus 1. Tallinna murdes on enamiste tähe „l“ ees „e“ Tartu keele „g“ asemel: (selle) „taela“, (anna mulle) „taela“ (taecla); Järwa murdes (kaks) „lodja“, (seda) „ladwa“ j. n. e.

Tähendus 2. Teine järk on Tallinna keeles pruugitaw kui „k“, „t“, „p“ järeltulewa konsonandi wahelt üks wokaal kadunud on, näit. „wõtja“ (wõttja), wanast „wõttaja“, „tapja“ (tappja), wanast „tappaja“, „tutwad“ (tuttwad), wanast „tuttawad“.

§ 36. Seda jagu sõnade nominatiw on pea terwel Harjumaal kõwas muutes, näituseks „latw", „ritw", „põtr", „rupl", „sõpr". Järwamaa ja õhtupoolse Wirumaa nominatiw on pehmes muutes ja tema lõppu on endine wokaal alale jäänud, näit. „ladwa", „ridwa", „põdra" „rubla", „sõbra". Põhja Liiwimaal on nende sõnade nominatiw „ladew" (latw), „põdra", „põder", „sõber", „ruubel". Dr. Wiedemann kirjutab üksikuse nominatiwi: „põdr", „rubl", „sõbr", „tudr", „tedr". Niisugusid üksikuse nominatiwisi ei ole aga mina Kesk-Tallinnamaal, et küll hoolsaste otsisin, sugugi leidnud. mujal siitsaadik ka mitte; sellepärast pean neid eksitusest tulnud olejaiks. Missugust murret peame aga siin kirjakeeles pruukima? Mulle näitab kõige süntsam Harju murre olema, sest selles on kõwade ja pehmete muudete wahel kindel seaduslik wahe, nagu sõnades „wakk", „tark", „kõrw" (kõrrw) ja ta lähäb põhja Liiwimaa keele murretega, kui üksikuse nominatiwidest ära waatame, täieste ühte. Järwa ja õhtupoolsel Wirumaal aga käiwad need sõnad nagu „kana", „kala", kus mitu muudet ühte wiisi kõlawad ja mõnikord lugemises eksitust sünnitada wõiwad.

§ 37. Sisistaja ehk õhk-heal „s" järgmise „t-ga".

1.	st	sst	osta (ära!)	(tahan) ossta
2.	st	stt	osta (ära!)	(tahan) ostta.

Ehk kui § 32 „g" ja § 33 „z" pruugitakse:

3. osda (ära) (tahan) osta.

Kokku seatud tähed „st" on teises järgus ühte wiisi kõwemad kui esimeses. Seda wõib teise ehk esimese tähe kahekordse kirjutamisega tähendada.

Numri 1. alust kirjutuse näitust tuleb esimeses sisteemis pruukida (waata §§ 26, 32, 33, 35) „wõttma", „lattwa", „maksma".

Numri 3. alust kirjutuse näitust peab siis pruugitama, kui teist wähema muutmisega kirjutuse wiisi pruugiks wõetakse (wõrdle „wõtma", „latwa", „kotgas" etc). Täht „d" näitab ka „s" pehmendust.

§ 38. Sisistaja õhkheal „s" pehmes ja tema wastastik „sk" kõwas sõna järgus.

1.	s	ssk	wase	wasske
2.	s	skk	wase	waskke
3.	s	sk	wase (waze)	waske.

Sõna muude „wase“ tuli ennemuiste „waske“ ehk „wasge“ kirjutada, „k“, ehk „g“, on wälja kukkunud; sellepärast ei ole kõwal muutel, „wasske“, enam wastastikku muudet. Oleks seda olema, siis peaks pehmet muudet „waske“ ehk „wasge“ kirjutatama (waata ülemal „st“, „sd“). Kirjutame meie „ossta“, siis peame ka „wasske“ kirjutama, ja nõnda on ka näitusega „ostta“ ja „waskke“ lugu. Kolmas näitus tuleb teise kirjutuse wiisi sisteemi juures tähele panna (waata „wõtma“, „latwa“, [tahan] „osta“, „kotgas“.)

Tähendus. Hiiomaal on ka „sk“ esimeses järgus pruugitaw, näit. „laiskus“ (laisgus), „kiskuda“ (kisguda). (Waata: Sitzungsb. der gel. estn. Gesellschaft 1877. S. 111.)

§ 39. Õhk-heal „h“ pehmes ja tema wastased kokku seatud healed „hk“ ja „ht“ kõwas sõna järgus.

1.	h	hhk ´	naha	(kaks)	nahhka
	h	hht	lehe	(kaks)	lehhte
2.	h	hkk	naha	(kaks)	nahkka
	h	htt	lehe	(kaks)	lehtte
3.	h	hk	naha		nahka
	h	ht	lehe		lehte.

Esimeses järgus on „k“ ja „t“, kui nad „g-ks“ ja „d-ks“ muudetud saanud oliwad, pärast ära kadunud, nõnda et nüidine „naha“, „lehe“ endise „*nahga“, „*lehde“ asemel seisawad. Kõwas järgus näitab „h“ k-heale ja t-heale ees lühikene ja kõwa. Sõnas „rahwa“ (rahhwa) on h-heal niisama kõwa kui sõnas „nahka“ (nahhka), aga näitab esimeses pitkemine wältama kui wiimases. Juba endisest wahemuutest „*lehde“ (Soome keeles „lehden“) näeme et muutus iseäranes teises neist kokku pandud healtest sünnib. — Et Kesk-Tallinna murdel nõrgem „ht“ ja „hk“ kui ülemas näituses nii hästi kui puudub, sellepärast ei ole rahwa raamatutes häda pärast tarwis „nahhka“ ja „lehhte“ kirjutada, waid üksi „nahka“ ja „lehte“.

§ 40. Kokku pandud tähed „ng“ „nd“ „mb“, „rg“ „rd“ „rb“, „lg“ „ld“ „lb“ esimeses järgus ja nende wastastikud „nk“ „nt“ „mp“, „rk“ „rt“ „rp“, „lk“ „lt“ „lp“ teises järgus

1.	ng	nkk	kingi (mulle)	(seda)	kinkki
	nd	ntt	pandi (eest)	(seda)	pantti
	mb	mpp	tõmbi (nua)	(tegi)	temppu
	rg	rkk	(selle) kurgi (eest)	(seda)	kurkki
	rd	rtt	karda (teda)		kartta
	rb	rpp	korbi (peal)	(kaks)	korppi
	lg	lkk	palga (eest)	(annab)	palkka
	ld	ltt	pildi (eest)	(kaks)	piltti
	lb	lpp	pilbas		pilppad
2.	ng	nk	kingi		kinki
	nd	nt	pandi (eest)		panti
	mb	mp	tõmbi		tempu
	rg	rk	kurgi		kurki
	rd	rt	karda		karta
	rb	rp	korbi		korpi
	lg	lk	palga		palka
	ld	lt	pildi		pilti
	lb	lp	pilbas		pilpad

Kõwas, teises järgus, on sulahealised „n“, „m“, „r“, „l“ kõwade healte tähtede „k“ „t“ ja „p“ ees kõwad, aga lühikesed, lühemad kui § 46 tähendatud teises järgus. Muutus sünnib suuremal osal k-, t- ja p-heale sees. Sellepärast tuleb kõwadus teises neist ühendatud healtest tähendada, mis ka siin „k“, „t“, „p“ kahekorra kirjutamisega sündinud. Sõnas (kaks) „panti“ (pantti) on n-heal lühem kui sõnas „pandi“ (panndi [maha]). Õpetaja Nolcken kirjutab aga „pannti“, „temmpu“, „karrku“, „pallka“, „korrpi“, „pillpad“, mida mina mitte õigeks ei wõi kiita. Soomlased kirjutawad kõwas muutes siin „t“ „p“ „k“ kahewõrra; näit. „pantti“, Eesti keeli „pantt“, (kaksi) „panttia“, Eesti k. (kaks) „pantti“, „palkka“, Eesti k. „palkk“, „temppu“, Eesti k. „tempp“, „karttaa“, Eesti k. „kartta“. Eesti nominatiwist on endine lõpu-wokaal, mis Soome keeles weel alles, ära kadunud. Genitiwi muude on Soome keeles „pantin“, „palkan“, „tempun“, ühe „t“, „k“, „p-ga“ kirjutud. Soome „t“, „k“, „p“ on peaaegu nii pehme kui Eesti „d“, „g“, „b“.

Et siin esimese ja teise järgu wahe silmade ees on, ja et Kesk-Tallinna murdes nende kahe järgu wahejärk wäga harwa ette tuleb, soowin mina rahwa raamatusse numri 2. alust näitust kirjutuse wiisiks.

§ 41. Lühendatud nominatiwis on siin kõwa muude nagu infinitiwi muuteski, näit. „kinkk“, „pantt“, „tempp“, „palkk“ j. n. e. Kuidas infinitiwi kõwadust kirjas näidatakse, sellsamal wiisil peab ka nominatiwi kõwadust näidatama.

§ 42. Kokku pandud heal „rs“ ja selle esimene ja teine järk Tallinna keeles.

1.	rs	rss	warsa (eest)	(kaks) warssa
2.	rſ	rsſ	warſa (eest)	(kaks) warsſa

Ehk kui „z“ esimese s-heale järgu kirjutamiseks pruugitakse:

3.	rz	rsa	'warza (eest)	(kaks) warsa
4.	rz	rsz	warza (eest)	(kaks) warsza

Kui „z“ ei pruugitagi, siis peab ommetigi ka rahwa raamatutes teise järgu ja esimese järgu wahel wahet tehtama, sest s-heal on teises järgus selgeste kõwem kuulda kui esimeses ja „r“ on kõwa „s“ ees ka kõwem, niisama kui ülemal „t“ (tt) ees, näit. „karta“ (kartta). Senniks kui „z“ ei pruugita, peab kõwas muutes kahekordne „ss“ (sſ) pruugitama, nagu numri 1. ja 2. aluses näituses. Nõnda peab ka kirjutatama „marsſima“, „kärs=ſida“, (kaks) „mersſi“ j. n. e.

§ 43. Akademiku härra Dr. Wiedemann on oma Eesti keele õpetuse raamatutes „z“ pehme s-heale tarwis pruugitawaks wõtnud, aga ta ei tee ommeti kõwa ja pehme muute, esimese ja teise järgu wahel wahet, waid kirjutab mõlemad „rs“, näit. „warsa“ (eest), (kaks) „warsa“, „mersi“ (sees) ja (kaks) „mersi“. Nõnda ei ole ka siitsaadik suurem osa Eesti kirjameestest kõwa „rs“ ja pehme „rs“ wahel wahet teinud; üksi mõnes raamatus olen ma „rss“ näinud.

Tähendus. Tartu murdes saab kõwas muutes, teises järgus, enamiste r-heale sees wahe tehtud, kuna teine heal, s-heal, muutmata jääb, näituseks:

1. warsa (eest) (kaks) warrsa.

Ehk kui „z“ pruugitakse:

2. warza (eest) (kaks) warrza.

Juba kahe murde wahe tegemiseks on tarwis kõwas muutes kaht „ss“ kirjutada. — Tartu murretes on mõnes sõnas s-heale sees kõwandus, näit. „marss“, „marssma“. „kärss“, (kaks) „kärssa“.

§ 44. Kõwas muutes ja kahe „ss-ga“ on kirjutada „warss“, „warss'“, „warssi“, „kõrss“, „kõrssi“, „merss“, „marss“, „kärss“.

Tähendus. Soome keele muuretes on s-heal r-heale taga, nagu Tallinna keeles, teises järgus, näit. (palju pitki) „warssi'“, „warssin“ (Eesti keeli „wartesse“), aga teistes Soome murretes jälle „warsii“, „warsiin“.

§ 45. Siin on healte muute wahe ka keele murrete wahe ja teeb praegune kirjutamise wiis palju segadust. Kui Tartlane sõnamuudet (kaks) „warsa“ loeb, siis mõtleb ta, et seda muidugi r-heale kõwadusega saab räägitud, ja ütleb „warrsa“. Ta ei räägi siis aga mitte Tallinna keeli nagu teisi sõnu lugedes, waid Tartu keeli. Sellepärast ei pea edaspidi mitte sugugi enam rs-healt kõwas muutes ühe „s-ga“ kirjutatama, waid wiibitamata kahe „ss-ga“ (sſ) kirjutamist peale hakatama.

§ 46. **S u l a h e a l e l i s e d** „n“, „m“, „r“, „l“ **e s i m e s e j ä r g u ä k i l i s t e h e a l t e** „g“, „d“, „b“ **e e s, j a n e n d e e s i m e n e j a t e i n e j ä r k.**

ng (ññ) nng	mängi (!). mäññi	(seda)	männgi
„ „	kingi	(neid)	kinngi
nd nnd	pandi (eest)		panndi (maha)
„ „	anda (Tartu murdes)		annda (Tallinna murdes)
mb mmb	tõmbi (otsaga nuga)		tõmmba (maha)
rg rrg	kurgi (eest 2 kop.)	(palju)	kurrgi
„ „	(puu) nõrgub	(wesi)	nõrrgub
rd rrd	karda (!)	(seda)	karrda
„ „	murda (Tartu murdes)		murrda (Tallinna murd.)
rb rrb	kirbu (pärast)		kõrrbu (nüüd)
lg llg	walgustus		wallgus
„ „	kõlgas		põllgas
ld lld	waldas (Tartu murdes)		wallda s (Õhtu Tall. m.)
lb llb	pilbas		köllbas

Teises järgus on sulahealeline nii pitk ja kõwa kui ühekordse heale kolmandamas järgus ja peaks, kui täieste õigeste kirjutada tahetakse, peale kahekorra kirjutamise weel kriipsuga tähendatama; näituseks: (neid) „kinngi", „pannti" (maha) nagu (sõida) „linna" (§ 31); (mine) „karrja"; „tõmmba" (otsast maha), „lammbad", nagu (löö kirwes) „tamme"; „põllgas", „wallgus", „põlldu", „kõllbas". Seda ei ole aga mitte hädaste tarwis kirjas kriipsuga tähendada, waid üksi tarwis teada; sest nende kokku pandud healte kõwa muute ja pehme muute wahel puudub wahemine järk mis segadust wõiks teha.

Meie näeme, et siin kahe järgu wahe suur on, ja mitte raamatutes tegemata ei tohi jääda. Peale selle ei ole siin esimese ja teise järgu wahetegemisel mingisugust takistust. Kahe ühesuguse tähe peale waadata, mis kolmanda teist jagu tähe ees seisawad, on wõera keeli raamatute lugejal armas waadata ja tuttaw asi. Mikspärast ei peaks ka Eesti talupoeg sellega harinema!

Kriipsu tõmbamine teise järgu sulahealelise peale kahekorralise tähe kirjutamise asemelle, näituseks „kingi", „tõmbama", „walgus", mis kirjameeste Selsi kommitees soowiti, teeks liig palju kriipsa, mis mina mitte heaks kiita ei taha ja Õpetud Eesti Selsi kirjutuse wiisi komitee ka heaks ei kiitnud. Seegi pärast tehku seda, kes seda parema arwab olema. aga wahet peab siin esimese ja teise järgu wahele tehtama, nagu seda õpetaja Nolcken ka juba teinud.

§ 47. Ülemast tabelist näeme. et kahe järgu wahetegemine tähtede läbi ka keelemurretele selgust toob. Tartu murdes on näituseks „anda" esimeses järgus, Tallinna murdes aga teises, kõwas järgus. Kui Tartlane Tallinna keeli raamatut loeb, siis räägib ta muidugi „anda", „murda", kui need sõnad mitte kahe „n-ga" kirjutatud ei ole, oma murde wiisil wälja ja segab sellega Tallinna keele õigust ja ilu.

§ 48. Nende kokku seatud healtega sõnade nominatiwi muuted saawad teises järgus räägitud ja peawad ka nõnda kirjutatud saama; näit. „kinng", „annd". „rammb", „kärrg", „kurrg", „karrd", „põlld", „walld". Nõndasamati tuleb kirjutada, kui sõna tüwele ilma wahewokaalita silbid „ma", „ne", „ja" järele käiwad, näituseks

„anndma", „anndja", „murrdma", „murrdja", „forrdne", „fulldne", (nelja-)„jallgne". Õpetaja Nolcken kirjutab niisuguste healtega sõnu nominatiwis ühe sulahealelisega, kahesilbilise aga, nagu (neid) „fenngi", „põlldu" n. n. e. õieti kahega, ja niisamati õieti ka „anndma".

Tähendus. Kesk-Tallinna maal räägitakse „ng" neis sõnades, kelle kõwas muutes „nng" — mitte „nk" (nkk) — selle pehme muute „ng" (ṅṅ) wastastik on, kui teise järgu kurgu n-healt wälja. Seda healt tähendab Dr. Wiedemann omas grammatikas ja sõnade raamatus punktiga kirjutatud kahe „n" kirjutamisega, näit. „kiṅṅa" (-paelad), „hiṅṅe" (-karjane), „mäṅṅi" (!). Mina pean seda paremaks kui „g" sisse märk saaks tehtud; siis ei oleks igal kohal, kus „n-täht „g" ehk „k" ees seisab, tarwis punktiga „n" kirjutada. Weel parem oleks teist moodi „n".

§ 49. S-heal sulahealeliste „j", „w", „n" ja „m" ees.

1.	sj	ssj	asja (pärast)	(seda)	assja (asja)
	„	„	kosja (-wiin)		kossja (minema)
	sw	ssw	raswa (sees)	(palju)	rasswa
	sn	ssn	käsnata		kässnama
	sm	ssm	pasmas		passmad
2.	zj	sj (szj)	azja (pärast)		asja (aszja)
	„	„	kozja (-wiin)		kosja (minema)
	zw	sw	razwa (sees)		raswa
	zn	sn	käznata		käsnama
	zm	sm	pazmas		pasmad

Numri 1. aluse näituse pruukimisel ei ole midagi takistust.

Numri 2. alust näitust peab siis pruugitama, kui z-tähte kirjutuse wiisis pruugitakse. Et s-heal teises, kõwas järgus nii kõwa, ehk peaaegu nii kõwa on kui selle heale kolmandamas järgus, siis peaks „assja", „rassw", „kässnama" kirjutatama, mis aga mitte häda pärast tarwis ei ole. Kirjameeste Selsi kirjutuse wiisi parandamise komitee soowib numri 2. alust näitust pruugitawaks.

§ 50. Õhk-heal „h" ja sulahealelised „j", „w" ees ja teiste sulahealeliste ees, nende esimene ja teine kõwaduse järk.

1. hj	hhj		põhja (peal)	(wajus)	põhhja
„	„		ahju (peal)	(tüki)	ahhju
hw	hhw	(seda)	rahwast	(sellest)	rahhwast
hn	hhn		tuhnib		tuhhnima
hm	hhm		tahmata		tahhmama
hl	hhl		kihlata		kihhlama
rj	rrj		karju (waljuste!)	(palju)	karrju
rw	rrw		kõrwu (kõndima)		kõrrwu (pidi kiskuma)
rn	rrn		kärnane		kärrnama
rm	rrm		armu (-anne)		arrmu (andma)
lj	llj		waljust (hüidma)		walljust (näitama)
„	„		wälja (peal)	(mine)	wällja
lw	llw		wõlwi (seda)		wõllwi
„	„	(see)	palwe	(selle)	pallwe
lm	llm		sõlmi (!)	(neid)	sõllmi
„	„	(pitgi)	silmi	(pese)	sillmi

Teise järgu esimese heale kõwadus on nagu ühekordiste healte kolmandamas järgus, selle pärast peaks weel kriips nende tähtede peale ehk neist läbi tõmmatama, mis aga, nagu ülemal öeldud, mitte tarwis ei ole. Kirjameeste Selsi poolt walitsetud kirjawiisi parandamise komitee soowis kahe tähe kirjutamise asemelle kriipsu ühe tähe peale ehk sellest läbi. Õpetud Eesti Selsi poolt walitsetud kirjutusi wiisi komitee, mis mulle minu Saksa-Eesti keele sõnaraamatu kirjawiisi pärast nõuu pidi andma, kiitis kahe tähe kõrwukirjutamist healte kõwaduse märgiks ja kõwa sõnamuute ja pehme sõnamuute wahetegemiseks paremaks, sest et kriipsa wähem saaks. Mina olen mõlemate otsustega rahul, sest et mõlemad komiteed pehme ja kõwa muute wahe tõeks tunnistasiwad ja ka kirjawiisis nende wahetegemist soowisiwad. Aga ma pean ka kahe tähe kirjutamist paremaks, ka selle pärast, et üks ainus kriipsuga täht weel heale kõwadust ei näita, waid kui seda tarwis näidata, siis peab „kõr̄rwu“ (pidi), (anna) „ar̄rmu“, peseb „sil̄lmi“, (mine) „wäl̄lja“ kirjutama. Selleks jäägu kriips tagawaraks.

Ka ei ole hõlbus h-tähest kriipsu läbi teha ja peal, nagu juba l-tähe juures öeldud, ta iga kord ei seisa, waid katkeb trükkimise juures kergeste maha. Selle tähe Ladina keele kirjas

on ta aga hõlbus läbi teha. Seda tähte ei lasknud ma kriipsuga waladagi, sest et ta Tallinna keeles kolmandamas ühehealeliste järgus mitte ette ei tule ja sellepärast ilmasjata kulu suurendanud oleks. Kaks „h" teine teise kõrwas on jo wäga kenad näha.

§ 51. Ainuse ehk üksiku nominatiw on selles kokku seatud healte salga kõwas, ehk kokku seatud healte teises järgus; näit. ,,tuhhm", ,,kihhl", ,,rassw", ,,kässn", ,,arrw", ,,kõrrw", ,,kärrn", ,,arrm", ,,põllw", ,,hõllm". Neid kirjutab õpetaja Nolcken, ühekordse tähega ,,kihl", ,,rasw" j. n. e.

Ülemal tabeli näituste salga rahwa raamatus pruukimisel ei ole mingisugust takistust.

Tähendus Kodawere keelemurdes saab „h" kõwades muudetes ,,h" ees seiswa wokaali läbi j-, w-, n-, l- ja m-tähest lahutatud, näit. ,,lehem" ja (kaks) ,,lehemä", (wajus) ,,põhõja", ,,tuhum", (kaks) ,,tuhuma", (sellest) ,,rahawaſt", ,,kihilä" (wedama), aga pehmes muutes (selle) „lehmä", „põhja" (peal), „tuhma" (inimese), (seda) ,,rahwaſt", ,,kihlä" (pärast).

Kolm kokkupandud konsonanti ehk kaashealelist ja nende pehmed muuted.

§ 52. Kokku pandud konsonandid „nks", „nts", „mps", „lts", „rts" kõwas muutes ja nende wastastikud pehmes muutes.

ngs (ńs)	nks	(selle) kongſu (= końſu)	(seda) konkſu [konkkſu]
ns	nts	(selle) tanſu	(seda) tantſu [tanttſu]
ms	mps	jamſib	jampſima [jamppſima]
ls	lts	(selle) ſelſi	(seda) ſeltſi [ſelttſi]
rs	rts	wirſub	wirtſuda [wirttſuda].

Esimese näituse pehmet muudet, „kongſu" (nomin. ,,konks"), räägitakse Kesk-Tallinna murdes (Järwa-, Õhtu Wiru- ja Harjumaal) ja jault õhtupoolse Tallinna keele piiride otsas ülemal kirjutud wiisil wälja; „ng" on üks kurgu n-heal nagu neid Kesk-Tallinna murde sõnas ,,kangas", õigem ,,kańńas", kaks on. Sõna muutes ,,kongſu" (ühe klõngſu) on „ng" (= ń) niisama pehme

kurgu heal „n“ nagu sõna muutes „tantsu“ hammas-heal „n“ ja sõnamuutes „komsud“ huule-heal „m“, mida wiimist ka huule „n-ks“ wõib nimetada. Lõunapoolsetes Tallinna murde piirides, Põhja-Tartu- ja Põhja-Willandimaal, ei ole tähendatud „ng“ mitte nii pehme kui Kesk-Tallinnamaal ja ei wõi „n-ga“ kirjutada, waid seal on ta tõeste „ng“. Ka sõnades „kangas“ ja „lõngad“ on seal päris „ng“ ja mitte „nn“, nagu Kesk-Tallinnamaal. Nõnda on „ng“ rääkimisega siin lugu, ja sellepärast peame, et muud selle heale pehmenduse tähendajat märki ei ole, edespidi „kongsu“, „kongsud“, (ühe) „klõngsu“, kirjutama, aga mitte (selle) „konksu“, „konksud“, (ühe) „klõnksu“. Wiimsel wiisil peame kirjutama, kui Alutaguse (Hommiku-Wirumaa) murret tahame kirjutada, sest seal ei ole käesolewail sõnadel pehme ja kõwa muute wahel wahet, waid mõlemad on ühesugused kõwad: (selle) „konksu“ ja (seda) „konksu“.

Kolme järgmise näituse pehmet muudet, „tantsu“ (nomin. tants), „jamsib“, „selsi“ (nom. selts) räägitakse tähendatud wiisil Kesk-Tallinnamaal (Õhtu-Wirumaal, Järwa- ja Harjumaal), Põhja-Tartu- ja Põhja-Willandimaa Tallinna keele piirides. Üksi õhtu ja lõuna-õhtu poolses Tallinna keele murde otsas räägitakse paiguti (selle) „tandsu“, „jambsib“, (selle) „seldsi“. Sealt siis ka wist t- ja p-heale kirjutamine „n“ ja „s“, „l“ ja „s“, „m“ ja „s“ wahele on kirjakeelde tulnud, mis walsiste kõwa „t-ga“ ja kõwa „p-g.“ on tehtud. Meil ei ole edespidi siia „d“ ega „t“, ei „b“ ega „p“ tarwis enam kirjutada, sest mikspärast peaksime sinna tähti tegema, kus nende heali ei olegi!

Wiimse näituse pehmet muudet, „wirsub“ („kõrsu“ juures), räägitakse Kesk-Tallinnamaal tähendatud wiisil; Põhja-Tartu- ja Põhja-Willandimaa Tallinna keele piirides ja jauti ka õhtu poolse Tallinna keele piiride otsas aga mitte. Seal on t-heal „r“ ja „s“ wahel alale jäänud, mis „d-ks“ pehmendud saanud ja Kesk-Tallinna „wirsub“, „kõrsu“ (juures) kõlab neis nimetud kohtades „wirdsub“ „kõrdsi“ (juures). Et küll kõwa muute „rts“ pehme muude „rs“ üksinda Kesk-Tallinna murde piirides ette tuleb, sellegi pärast soowin ma seda Kesk-Tallinna rääkimise wiisi kirjakeelde pruugitawaks.

Nende näituste kõwad muuted räägitakse Kesk-Tallinnamaal ja pea kõigis Eesti keele murretes ülemal tähendatud wiisil

kõwade äkiliste healtega. Klamrite wahele kirjutud näitused tähendawad, et nad õigemalt kahe äkilise healega kirjutada tuleksiwad, näit. (seda) „konkſu“, aga seda ei ole tarwis, sest keskmine kõwadus puudub, ja äkiline heal ei näita siin nii kõwa olema, kui „s“ ees seisaw „k“ kõwas muutes, näit. (kaks) „makſa“, (õigem „makkſa“ kirjutada).

Alutaguse (hommiku Wirumaa) murretes räägitakse pehmet muudet kõigis neis tähendatud näitustes nõndasama kõwaste kui pehmes, ehk pea nõndasama kõwaste. Niisugune rääkimine ulatab õhtupoole kunni Jakobi ja Haljala kihelkonnani.

§ 53. Kokkupandud konsonandid „lks“, „lps“ kõwas, ja nende wastastikud „lgs“ ja „lbs“ pehmes muutes.

lgs	lks	kõlgſub	kõlkſuma [kõlkkſuma]
„	„	wilgſub	wilkſuma
lbs	lps	ſulbſata	ſulpſama [ſulppſama]
„	„	nilbſata	nilpſama.

Pehmet muudet räägitakse ülemal tähendatud wiisil „l“ ja „s“ wahel seiswa „g“ ehk „b-ga“ Kesk-Tallinnamaal ja mujal sealt lõuna ja õhtu poolsete Tallinna keele piirides; üksi Hommiku-Wirumaal ja Põhja-Tallinnamaa ranna äärsetel mail räägitakse pehmet muudet kõwa muute kõwadusel; näituseks „kõlkſub“.

§ 54. „Eesti kirjutuswiisi parandamise komitee protokollis“ (w. Kirjam. Selsi aastaraamat 1877) leheküllel 39 seisab reegel: „Tähed „nts“, „nks“, „mps“, „rts“, „lts“, „lks“, „lps“ peawad kõwas sisemises muutes „nts“, „nks“, „mps“, „rts“, „lts“, „lks“, „lps“, pehmes sisemises muutes „ntz“, „nkz“, „mpz“, „rtz“, „ltz“, „lkz“, „lpz“ kirjutatud saama, näit. (seda) „tantſu“, (seda) „konkſi“, „ſulpſama“, (seda) „ſeltſi“, aga (selle) „tantzu“, (selle) „konkzi“, „ſulbzata“, (selle) „ſeltzi“. Selle reegli, nagu kõik teised, panin mina sellele komiteele ja Õpetud Eesti Selsi komiteele ette, kes seda wastu wõtsiwad. Ma eksisin. Sest ma toetasin grammatikate peale, et ma ise Kesk-Tallinna keelt selle healte jauskonna poolest rahwa suust weel uurinud ei olnud ja oma sündimisekoha keelemurret (Lõune-Willandimaal), kus pehmet muudet enamiste § 52 antud seaduste järele räägitakse, kui Tartu keele sugulast

murret ei wõinud ma Kesk-Tallinna kirjakeelde soowida. Et ka Kesk-Tallinnamaal pehmes muutes t-healt „n“ ja „s“ wahel, k-healt „n“ ja „s“ wahel, p-healt „m“ ja „s“ wahel j. n. e. ei olnud. oli mull tähele panemata jäänud. Nüid panen ma sellesama reegli järgmisel muudetud wiisil wastuwõtmiseks ette: Tähed „nts“, „nks“, „mps“, „rts“, „lts“ peawad kõwas sisemises muutes „nts“, „nks“, „mps“, „rts“, „lts“, pehmes sisemises muutes „ns“, „ngs“, „ms“, „rs“, „ls“, — tähed „lks“, „lps“, kõwas sisemises muutes „lks“, „lps“, pehmes „lgs“, „lbs“ kirjutatud saama, näit. (seda) „tantsu“, (seda) „konksi“, „sulpsama“, (seda) „seltsi“, aga (selle) „tansu“, (selle) „kongsi“, „sulbsata“, (selle) „selsi“. — Muidugi mõista, kui pehme, esimese järgu s-healt „z-ga“ kirjutakse, siis tuleb ka siin pehmes muutes „z“ kirjutada, näit. (selle) „tanzu“ mida aga, nagu ülemal näidatud, hädapärast tarwis ei ole.

§ 55. Lõpusilbide „-se“, „-si“ ja „-sa“ ees on endine „d“ ehk „g“, kelle ees „n“, „l“ ehk „r“ seisab, ja endine „b“ kelle ees „r“ ehk „l“ seisab, pärast wahe-wokaali kadumist, kõwaks t-, k-, p-healeks saanud. Näituseks: (koda-)„kontsed“, üksikuse nomin. (koda-)„kondne“, wanast (koda-)„kondased“, nom. (koda-) „kondane“, „antsin“, „antsime“, wanast „andasin“, „andasime“, (ehk andasimme), (selle) „süntsa“, nom. „sündis“ ehk „sünnis“, (selle) „õntsa“, nom. „õnnis“; (selle) „kultse“, nom. „kuldne“, wanast „kuldase“, nom. „kuldane“, (wägi-)„waltse“, nom. (wägi-) „waldne“, wanast (wägi-)„waldase“, nom. (wägi-)„waldane“, „üle-ültse“, nom. „üle-üldne“; (kahe-)„kortsed“, üksikuse nomin. (kahe-) „kordne“, wanast (kahe-)„kordased“, nom. (kahe-)„kordane“, „murtsin“, „murtsime“, wanast „murdasin“, „murdasime“ (ehk murdasimme); (nelja-)„jalksed“, üksik. nomin. „-jalgne“. wanast „-jalgased“, nom. „jalgane“, (ta tuli) „jalkse“, ehk „jalksi“, wanast „jalgase“, ehk „jalgasi“. „sul'ksed“, nom. „sul'gne“, endisest ja weel praegu pruugitawast „sul'gised“, „sul'gine“; „orksed“, nom. „orgne“ (orgne koht, orgne mets), wanast „orgused“, nom. „orgune“, „sõrksed“, nom. „sõrgne“, wanast „sõrgased“, nom. „sõrgane“, (mitme-)„jär'ksed“, nom. (mitme-)„jär'gne“, wanast „järgised“, „järgine“; „warksi“, ehk „warkse“ (ja mitte „wargse“), wanast ja praegugi weel „wargusi“; „kärpsed“, üksikuse nomin. „kärbes“, wanast „kärbesed“; „kõlpsa“, wanast „kõlbusa“, nomin. „kõlbus“.

Nõnda kui neid sõnu wanast räägiti, nõnda räägitakse neid praegu weel Hommiku-Wirumaal, näituseks Haljala kihelkonnas mõni werst põhjapool Rakwere, ja rahwalauludes on neid alati weel leida. näit. „andasin" (anndasin), „murdasin", „kuldane" (kulldane).

Edespidi ei pea neid sõnu mitte enam pehme „d", „g", „b-ga" „s" ees kirjutatama, nagu seda grammatikad õpetawad, kus „andsin", „kordsed", „kuldsed", „jalgsed", „kärbsed" kirjutakse, waid nõnda kuda ülemal tehtud.

Ülemase § 52 ja 53 pehmeid muuteid kirjutawad Eesti grammatikate tegijad E. Ahrens ja Dr. Wiedemann, kes ka Kesk-Tallinna keelt oma kiiduwääriliste tööde põhjuseks on pannud, niisamati kui nende wastasid kõwasid, „jampsib", „seltsi-mees", ja § 55 näitusi nagu pehmeid, näit. „andsin". Mõned kirjamehed on aga enne neid mõnda seie arwatud healte salka mitmes kohas juba õiete tähtedega tähendanud. Otto Willem Masing kirjutab omas raamatus „Wanna-seädusse-aja sündinud asjad (Tartus 1819)" „antsin" (lehek. 21), (nemad) „tuntsid" (lehek. 5 ükskord ja lehek. 49 kaks korda), (nemad) „kantsid" (lehek. 35), „õntsad" (lehek. 3, 5), „õntsaks" (lehek. 62); sellesama wälja antud raamatus „Jutlus mis priusse kuulutamisse päewal 12. Märtsil 1820, piddanud Otto Willem Masing": „õntsaks" (lehek. 7 ja 22); seesama kirjutab „Maarahwa Nädalalehes" 1821, nr. 10, lehekülg 74 „antsin" ja „antsid". Neis raamatutes, mis Masing pärast neid nimetatud raamatuid wälja andnud, näitab ta enam „andsid" kirjutama. Grahw Mannteuffell kirjutab omas kenas raamatukeses „Aiawiite peergo walgusel" (Tallinnas 1838) „tansitud" (lehekülg 32, kakskorda). C. R. Jakobsoni Kooli lugemise raamatus II. jagu, lehek. 60, „kensakas", ja mitte „kentsakas". Teised kirjutawad wõeriti „kantsiks". Õieti kirjutakse „ns" Willandimaa Holstrewalla talu nimes Kansi-Moosi ja selle talu omaniku sugukonna nimes Kansi (nominatiwist „kants"). Niisugusid näitusi leiaksin ma weel mitu, kui ma otsiksin. Mäletan ühekorra „kärpsed", ja mitu korda „ülcültse" lugenud olema.

Tähendus. Holstre Pulleritsu koolis lugesin mina ja teised koolilapsed (nemad) „anndsid" pitka „n-ga" ja pehme „d-ga". Meil oli Tallinna murre wõeras murre, sest kodu murdes rääkisime „niwä anniwe" (= Tallinna keele „antsid" = „antsiwad"). Ma

lugesin „üleüldſe" ka enne „üleülldſe" pitka teise ehk kolmandama järgu „l-ga" ja pehme „d-ga", oma walla murdes kõlas aga see sõna nagu Tallinna keeli „üleültſe". Ma arwasin, et Tallinna keeles seda sõna nõnda wälja räägitakse, sest muidu oleksiwad nad nagu meie omas lõune Willandi keele murdes räägime. „-ültſe" kirjutanud. Wõib olla, et ka kantsli pealt nende sõnade pehme „d-ga" rääkimist kuulsime, sest meie õpetaja, kes enne ammetisse saamist weidi Eesti keelt mõistis, pidi Tallinna murret raamatute järele õppima ja luges muidugi nende tähtede järele, mis ta seal nägi. Tulgu see kudas ta nüid tuli, aga wõeriti kirjutamisest ta ikkä tuli.

§ 56. Seame siin käesolewaid konsonantide salkasid kõrwu. Nominatiwist „pilkne" (pime) kirjutakse õiete genetiw „pilkſe" (pimeda). Paneme seie kõrwa (nelja-)„jalgſe", siis kuuleme ja tunneme, et sõnas „jalgſe" „l" ja „ſ" wahene „g" niisama kõwa on kui „l" ja „ſ" wahene „k" sõnas „pilkſe". Nominatiwist „nurkne" kirjutakse õiete genitiw (nelja-)„nurkſe". Seame siia „wargſi" kõrwa, siis kuuleme, et „g" = „k" on, ja sellepärast peab kirjutatama „warkſi". Kas on genitiw „kordſe" nominatiwist „kordne" t-heale poolest muutmata jäänud? Ei ole! ta on „t-ks" saanud ja peab „kortſe" kirjutatama; sest ta on kõige wähemalt nii kõwa kui sõnas „otſe"(-kohe), õigem nii kõwa kui muutes (palju palgi) „otſe". Sõnas „kärpſed" on p-heal umbes nii kõwa kui sõnas (anna) „napſi" (nappſi) ja ei wõi „b-ga", „kärbſed", kirjutud saada.

§ 57. Siia sünnib weel § 33 lisa. Kui ajasõna lõpu -„ma" ees seisaw „d", kelle ees difthong ehk pitk wokaal käib, lõpumärgi „ſi" ette seisma tuleb, siis on ta kõwa „t"; näit. „leidma" (leiidma), „hoidma" (hoiidma), aga „leitſin" (ehk leiitſin kirjutada), „hoitſin" (hoiitſin). Siin on „t" „ſ" ees niisama kõwa kui sõnades „heitſin", „toitſin", kellel aga lõpu -„ma" ees „t" on — „heitma" (heiitma), „toitma" (toiitma). Wõrdle: „leitſin" nua üles ja „heitſin" siis magama". Kas on siin sõna „heitſin" „t" wahel ja sõna „leitſin" „t" wahel wahet? Peale selle: kas on sõnadel „hoitſin" ja „toitſin" „ſ" ees seiswa t-heale poolest wahet? Wõrrelda mõistab üksi Tallinna keele rääkija. Sellepärast ei wõi seie aegsete grammatikate järele meie mitte enam,

kui õigeste tahame kirjutada, siit saadik tuttawal wiisil „leidsin", „hoidsin" kirjutada. — O. W. Masing kirjutab oma raamatus „Wanna-seädusse-aja sündinud asjad (Tartus 1819)", lehekülg 56 (nemad) „hoitsid", nagu seal samas (nemad) „heitsid", aga ta ei ole igal kohal selle juure jäänud, selles samas raamatus, lehekülg 30 kirjutab ta näituseks „jõudsin" ja mitte õiete „jõutsid". Dr. Fählmann kirjutab „Ma-rahwa kalendris" 1846. lehekülg 44 „oitsin". Tähe „h" jätab F. meelega sõna hakatusel kirjutamata. Aga järgmise lehekülje peal ommete jälle „leidsin".

§ 58. Kolmekordsed healed „rst", nende kõwa ja pehme järk.

1.	rst	rsst	arsti (juures)	(kaks) arssti
2.	rst	rstt	arsti (juures)	(kaks) arstti
3.	arsd	rst	arsdi (juurest)	(kaks) arsti

Teises järgus on r-heal kõwa ja lühikene, nagu sõnas (kaks) „warssa", s-heal kõwa nagu sõnas (tahan) „osta", t-heal ka nii kõwa nagu sõnas (tahan) „osta". Sellepärast peame „rs" ja „st" kirjutamise peale (§ 37, 42) tagasi waatama ja nende järele selle näituse sõnu kirjutama. Esimeses kirjutuse wiisi sisteemis tuleb numri 1. alust, teises (kui z-tähe kirjutamist pruugitakse) numri 3. alust näitust pruukida. Ehk wõiks ka kõwa muudet (kaks) „arrsti" kirjutada.

§ 59. „rsk" kõwas ja tema wastastik „rs" pehmes muutes.

1.	rs	rssk	norsata	norsskama
2.	rs	rsk	norsata	norskama
3.	rz	rsk	norzata	norskama

Pehmest muutest on k-heal wälja kukkunud nagu genitiwist „wase", mis endisest „waske" saanud. Kõwas muutes peab siin „sk" ja „st" kirjutamise peale mõeldama. Numri 2. alune peab siis pruugitama kui „matma", (seda) „maksa", (seda) „sõpra", (seda) „waske" endisel tuttawal wiisil kirjutakse, sest et kokku pandud „sk" wastastikku pehmet järgu „sg" Kesk-Tallinnamaal ei olegi, mis juba ülemal öeldud sai. Oleks seda olema, siis peaks seda, kui kõwa muudet „rsk-ga" kirjutatakse, „rsg-ga" kirjutatama.

§ **60.** Järgmise tabeli peale sean kõik üksikute jauskondade kaupa läbi räägitud konsonandid nende kolmes ehk kahes järgus ühte kokku ridasse. Esimene kirjutuse wiis (§ 61) paneb kõiki heali ja nende järkusid täielikult silmade ette ja on täieste õige, see on, kõik healed on tähtede läbi nii ülestähendud, et ühesugusel healel (siin konsonandil) ikka ka ühesugune täht, tähed, ehk tähed kriipsuga on, tulgu see ette kus ehk kudas tahes. Teine konsonantide kirjutuse wiis teeb ka ikka wahet kõwa ja pehme sisemiste muudete ehk wormide wahel, nõnda et keegi kõwa heale järk pehme järgu moodi wälja ei näe, aga ühesugusel healel ei ole ikka ühesugune täht; kirjutud on näituseks „matma“ ühe „t-ga“, ehk küll see üks „t“ siin nii kõwa on kui „tt“ sõnas (tahan) „matta“. Nõnda ei ole siis teine kirjutuse wiis mitte täieste õige (nagu wokaalide juures), aga sellegi pärast ei wõi Eestlane seda wiisi kirja mitte kergeste walsiste lugeda.

Teine kirjutuse wiis on sellepärast tähele panemise wäärt ja üksi sellepärast üles seatud, et ta praegusest kirjutuse wiisist nii palju ja nii häkiselt teist moodi ei lähä ja rahwalle wähem wõerast nägu toob kui esimene; sellepärast panin ma ka selle teise wiisi Kirjameeste Selsi ja Õpetud Eesti Selsi komiteedele wastu wõtmiseks ette. Kirjutagu siis üksi esimese ehk üksi teise tabeli järele; muidu tuleks segadust. Esimese kirjutuse wiisi pruukimises wõib paljalt näitusest „kinkki“ kunni „nälppama“. teist kõwa explosiwi healt ära jätta (waata § 40), ilma et suuremat segadust tuleks — sest üksi mõnes sõnas tuleb keskmine muude ette —, ja „kinki“, „panti“, „pant“, „karta“, „pilpad“, „nälpama“ kirjutada. Teise kirjutuse wiisi pruukimises jälle wõib „st“ kahe järgu wahetegemist esimese tabeli järele teha (waata § 37, 1.) ja „õsta“ (ära). „laste“ pehmes, aga (tahan) „õssta“, „lasst“ kõwas muutes, nagu (selle) „asja“ ja (seda) „assja“ (waata § 49).

§ 61. Esimene konsonantide ehk kaashealeliste kirjutuse wiis.

			Konsonantide 1. järk.	2. järk.	3. järk.
g	k	kk	waga	waka	wakka, wakk
			jõgi	jõke [1]	jõkke
			kogelema	kakelda	kakklema
d	t	tt	pudi	loti	lotti, lott
					wõttma (§ 25)
					tulematta
b	p	pp	(ree-)ſeba	ſepa	ſeppa, ſepp
					tappja (§ 25)
			taba	tapa	tappa
s	sſ	sſ	kaſi	kasſi	kasſi, kaſs
			näſa	mäsſata	mäsſama
z	s	ss	kazi	kasi	kassi
			näza	mäsata	mässama
z	sz	ss	kazi	kaszi	kassi
			näza	mäszata	mässama
n	nn	n̄n	lina	linna	lin̄na, linn (lin̄n)
			lina	linna [1]	lin̄na [1]
m	mm	m̄m	lumi	kummi	kummi
			jäme	tamme	tam̄me, tamm (tam̄m)
l	ll	ll	wile	willa	wil̄la, will (wil̄l)
			küla	küllä [2]	kül̄la [2]
			kala	kallata	kallama
	tk	ttk		kotkas [3]	kottka
					wõttku
				pitka	pittka, pittk
				(pika)	(pikka)

1) Wõru murdes; aga Tallinna murdes: (seda) „lina"; (hobune läks) „lin̄na", Tallinna murdes: „linasſe". — Wõru murdes „jõke", Tallinna murdes „jõge".

2) Wõru m.: (seda) „külla"; Tall. m. (seda) „küla", (mine) „kül̄la", Tallinna m.: „külasſe".

3) Tallinna murdes, aga Tartu murdes kolmandamas järgus: „kottkas".

		Kokku pandud konsonantide		
		1. järk.	2. järk.	3. järk.
	ks kks		makſa	makkſa, makks
			parandakſe	
			põkſata	põkkſama
				makksma
ds	ts tts		otſe	ottſe, otts
			otſi	ottſida
		kidſi 1)	kitſi 1)	kittſi 1)
			kitſe	kittſe
	ps pps		napſi	nappſi
			kopſu	koppſu, kopps
			lüpſa	lüppsma
			napſata	nappſama

Ehk kui esimest s-heale tähte „z-ga“, teist „s-ga“ kirjutatakse.

	kz ks		makza	maksa, maks
			parandakze	
			põkzata	põksama
	tz ts		otze	otse (otſe)
			otzi	otsida
dz	tz ts	kidzi	kitzi	kitſi (kitſi)
	pz ps		napzi	napsi
			kopzu	kopsu

gl	kkl	tagla	[takla] 2)	takkla
		(tacla)	pakal	pakkla
			kakelda	kakkleb
dj	ttj	lodja	[lotja]	lottja
		padja	[patja]	pattja
dw	ttw	ladwa	[latwa]	lattwa, lattw
dr	ttr	põdra	[põtra]	põttra, põttr
	ttl		katel	kattla
bj	ppj	lubja	[lupja]	luppja

1) Tartu ja Wõru murdes: „kidsi“, Tallinna murd. „kitse“ (inimene); Tartu ja Wõru m. „kitſi“(-poeg), (kaks) „kittſi“, Tall. m.: „kitſe“(-poeg), (kaks) „kittſe“.

2) Klamri wahesed näitused tähendawad nende sõnade teise järgu muudete k-, t- ja p-heali, mis enne wanast ehk pruugiti, keda aga enam ette ei tule, waid kes pehmeks saanud.

			Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. järk.	3. järk.
bl		ppl	kabla	[kapla]	kappla
				tapelda	tapplema
			rubla	[rupla]	ruppla, ruppl
br		ppr	sõbra	[sõpra]	sõppra, sõppr
	st	sst		osta	ossta
				kaste	kasste (sees)
				laste	lasst, sugalasst
				armastama	kosstma
	s	ssk	wase	[wasge]	wasske, wassk
				[ekk waske]	
			wisata	[wisgata]	wisskama
			kisub	[kisguda]	kisskuda
h		hhk	naha	[nahga]	nahhka, nahhk
				[nahka]	
			lahutama	[lahguma]	lahhkuma
h		hht	lehe	[lehde]	lehhte, lehht
				[lehte]	
			waher	[wahder]	wahhtra
ng		nkk	kingi	(puudub!)	kinkki, kinkk
			tongib		tonkkima
nd	nt	ntt	pandi	kaante	pantti, pantt
			wändata	küinte, seinte	wänttama
					anttke (ehk) antke
mb		mpp	tömbi		temppu, tempp
rg		rkk	kurgi		kurkki, kurkk
			targa		tarkka, tarkk
rd	rt	rtt	karda	kõrte[1]), koerte	kartta, kõrtt[2])
					karttma, karttja
					karttke (ehk) kartke
					murrtke (ehk) murtke
rb		rpp	kirbu		kirppu, kirpp

1) Nõnda kõlawad peale selle näituse teises järgus paljuse genitiwid Kesk-Tallinnamaal „warte", „parte", „õrte" nominatiwidest „warss'", „parss'", „õrss'".

2) Rahwalauludes „kõrtta" nagu „kartta" t-heale poolest.

	Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. järk.	3. järk.
ld lt ltt	pildi	paelte, keelte	piltti, piltt
lb . lpp	pilbas		pilppad
	nälbata		nälppama
rs rss	warsa		warssa, warss
	marsib		marssima
			kõrssi, kõrss
			warsſ, warſs'

Ehk kui „ʒ" esimese s-heale järgu kirjutamiseks pruugitakse.

rʒ rs	warʒa marʒib		warsa, wars marsima warſa

	Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. (ehk 3.) järk.
ng (ñn) nng	mängi (määñi)	männgi, männg
	hingata	hinngama, hinng
	kingi	kinngi, kinng
nd nnd	pandi (eest)	panndi (maha)
	anda (Tart. m.)	annda, anndma, annd
mb mmb	tömbi	tõmmbama
	ſombu	ſammba
rg rrg	kurgi	kurrgi, kurrg
	(puu) nõrgub	(wesi) nõrrgub
rd rrd	karda	karrda, karrd
	murda (Trt. m.)	murrda, murrd
rb rrb	kirbu	kõrrbuma
lg llg	walgustus	wallgus, wallge
	kõlgas	põllgas
ld lld	waldas	walldas (Harju murd.), walld
lb llb	pilbas -	köllbas
sj ssj	asja	assja
	kosja	kossja

		Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. (ehk 3.) järk.
sw	ssw	raswa	rasswa, rassw
		kaswata	kasswama
sn	ssn	käsnata	kässnama, kässn
Ehk kui „z" pehme s-heale täheks saab wõetud:			
zw sw (szw)		azja	asja (aszja)
zj sj (szj)		razwa	raswa (raszwa), rasw
zn sn (szn)		käznata	käsnama (käsznama)
hj	hhj	põhja	põhhja
		põhjata	põhhjama
		ahju	ahhju
hw	hhw	rahwas	rahhwas
		rahwaſt	rahhwaſt
hn	hhn	tuhnib	tuhhnima
hm	hhm	tahmata	tahhmama
		tahma	tahhma, tahhm
		pahmas	pahhmas
rj	rrj	karju	karrju
		karjub	karrjuma
		korjata	korrjama
rw	rrw	kõrwu	kõrrwu, kõrrw
		karwa	karrwa, karrw
		ſarwe	ſarrwe, ſarrw
		arwata	arrwama
rn	rrn	kärnane	kärrnama
		pärna	pärrna, pärrn
rm	rrm	armu	arrmu, arrm
		armi	arrmi, arrm
lj	llj	wälja	wällja
		waljuſt	walljuſt
lw	llw	wõlwi	wõllwi, wõllw
		palwe	pallwe
		palwet	pallwed
lm	llm	ſõlmi	ſõllmi, ſõllm

		Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. (ehk 3.) järk.
lm	llm	walmis (T. m.)	wallmis
		ſilmi	ſillmi, ſillm
		kolme	kollme, kollm
		tolmutama	tollmuma
ng (ṅ)	nks	kongſu (kongſi)	konkſu (konkſi) konks
		kongſutama	[konkkſu, konkks]
		klõngſud	klõnkſu
		klõngſata	klõnkſama, klõnkſa!
ns	nts	tanſu	tantſu
		tönſid	töntſide, tönts
		kõnſa	kõntſa
		winſutama	wintſuma
		kinſu	kintſu, kints
		kenſakas	õntſad, antſin
ms	mps	jamſib	jampſima, jamps
		komſud	kompſu, komps
		komſutama	kompſuma
		ſimſi	ſimpſi, ſimps
		jõmſikas	
ls	lts	ſelſi	ſeltſi, ſelts
		kalſud	kaltſuſid
			kultſed, multſed
		walſiste	waltſi, walts
rs	rts	wirſub	wirtſuma
		korſud	kortſude, korts
		korſutama	kortſuma
		mõrſukas	(wahel:) mõrtſukas
			(kahe-) kortſed
lgs	lks	kõlgſub	kolkſuma
		wilgſub	wilkſuma
			(nelja-) jalkſed
			warkſi
	rps		kärpſed
rst		arsti	arssti (arrsti)

	Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2 (ehk 3.) järk.
rŝt	worŝti	worŝŝti
	järſu	järŝŝku, järŝŝk
	norſata	norŝŝkama

§ 62. Teine konsonantide ehk kaashealeliste kirjutuse wiis.

			Kokku pandud konsonantide 1. järk.	2. järk.	3. järk.
g	k	kk	waga	waka	wakka, wakk
			jõgi	jõke	jõkke
			jagelema	kakelda	kaklema
d	t	tt	pudi	loti	lotti, lott
					wõtma (§ 25)
				ſöömata	anndmatta
					tulematta
b	p	pp	(ree-)ſeba	ſepa	ſeppa, ſepp
					tapja (§ 25)
			taba	tapa	tappa
ŝ	ŝſ	s̄ſ	kaſi	kaŝſi	kas̄ſi, kas̄ŝ (kas̄ŝ)
			näſa	mäŝſata	mäs̄ſama
			kaŝi	kaŝŝi	kas̄ŝi [3])
n	nn	n̄n	lina	linna	lin̄na, linn
			lina	linna [1])	lin̄na [1])
m	mm	m̄m	lumi	kummi	kum̄mi
			jäme	tamme	tam̄me, tamm
l	ll	ll	wile	willa	willu, will (willlu)
			küla	küllä [2])	küllä [2])
			kala	kallata	kallama (kalllama)

1) Wõru murdes; aga Tallinna murdes (seda ilusat) „lina"; (hobune läks) „lin̄n", aga Tallinna m. „linaŝſe".

2) Wõru murdes: (seda) „küllä", Tallinna m.: (seda) „küla; Wõru m.. (mine) „külla", Tallinna murdes: mine „külaŝſe".

3) Ladina keele tähtedega.

			Kokku pandud konsonantide		
			1. järk.	2. järk.	3. järk.
	tg	tk		kotgas	kotka [1])
					wõtku
				pitga	pitka, pitk
				pika	pikka
	ks	ks̄		maksa	maks̄a, maks (maks̄)
				parandakŝe	
				põksata	põks̄ama
					maks̄ma (maksma)
	ts	ts̄		otse	ots̄e, ots (ots̄)
				otŝi	ots̄ida (otsſida)
ds	ts	ts̄	kidsi	kitsi	kits̄i
				kitse	kits̄e (kitsſe)
	ps	ps̄		napsi	naps̄i (napsſi)
				kopsu	kops̄u
				lüpsa	lüps̄ma (lüpſsma)
				napsata	naps̄ama
gl		kl	tagla		takla
				pakal	pakla
dj		tj	lodja		lotja
			padja		patja
dw		tw	ladwa		latwa
dr		tr	põdra		põtra, põtr
		tl		katel	katla
bj		pj	lubja		lupja
bl		pl	kabla		kapla
				tapelda	taplema
			rubla		rupla, rupl
	sd	st		osda (osta)	os̄ta (ossta)
				kasde	kasteſt
				lasde	las̄t, Jumalast
				armasdama	kos̄tma

1) Tallinna murdes, aga Tartu m. kolmandamas järgus: „kotkas".

		Kokku pandud konsonantide	
		1. järk.	2. (ehk 3.) järk.
s	sk	wase	waske, wask
		wisata	wiskama
		kisub	kiskuda
h	hk	naha	nahka, nahk
		lahutama	lahkuma
h	ht	lehe	lehte, leht
		waher	wahtra
ng	nk	kingi	kinki, kink
		tongib	tonkima
nd	nt	pandi	panti, pant, (kaante)
		wändata	wäntama, (küünte)
			antke
mb	mp	tömbi	tempu, temp
rg	rk	kurgi	kurki, kurk
		targa	tarka, tark
rd	rt	karda	karta, (kõrte)
			kartma, kartke
			murtke
rb	rp	korbi	korpi, korp
ld	lt	pildi	pilti, pilt (pealte)
lb	lp	pilbas	pilpa
		nälbata	nälpama
rs	rss	warsa	warsſa, warſs
		marsib	marsſima
			kõrsſi, kõrſs
ng	nng	mängi	männgi
		hingata	hinngama
nd	nnd	pandi	panndi
			annda

Ja nõnda edasi nagu esimeses kirjutuse wiisis

rsd	rst	arsdi (arsti)	arsti, arssti (arrsti)
		norſata	norskama.

Sisemised muutused sõna tüwes.

§ 63. Siitsaadik näitasin, kuda Eesti keeles, kui kõikide sõnade sisemiste healte oleku peale waatame ja neid kõiki igast sõnade jauskonnast ja wormidest wastastiku seame, kolm ehk — difthongide ja kokku pandud konsonantide juures — kaks pitkuse ehk kõwaduse järku on. Alamal tahan lühidelt näidata, mill wiisil ja missugused muutused ette tulewad ja sean neid, ilma teistest sõnadest wastastikku järku otsimata, järjestiku. Kui ma kõik nimesõnade ja ajasõnade lõpud ühes üles sean, siis sünnib see sellepärast, et sisemiste muutuste seletuse kõrwas ka neid tahan üleültsel wiisil tundma õpetada, sest et Eesti keeli raamatutes neist wäga weidi seletust antud ja mull kergem on, sisemiste muutuste arusaamist mõnes tükis äratada. Alamal kirjutan näitusi esimese wokaalide ja teise konsonantide kirjutuse wiisi tabeli järele (waata § 23 ja § 62).

Muist Eesti keele sõnu on kahe ehk mitmesuguse sisemise muutusega, muist ilma sisemise muutuseta. Näituseks: kahe-muutusega „tuhk", „tuhka", „tuha", „kannd", „kanndu", „kannu", „tark", „tarka", „targa", „ussun", „usskuda", „hakkan", „hakata", — ikka wahetawad „hk" ja „h", „nnd" ja „nn", „rk" ja „rg", „ssk" ja „s", „kk" ja „k" — kolmandat ei ole; mitme muutusega „kõrss", „kõrre", „kõrrde", „kõrte", („rss", „rr", „rrd", „rt"), ilma muutuseta „kala", „walama", „kerge", „laiiskus". Muutmata jääwad sisemise oleku poolest need kahesilbilised sõnad, kelle esimese silbi lühikese wokaali järel üks „n", „m", „l", „r", „s", „h", „j", „w" seisab ja kes „a", „i" ehk „u" peal nominatiwis lõpewad, nagu „tanu", „ema", „kala", „pesa", „raha", „maja", „kõwa", need, kelle sisemine heale olek kolmandamasse järku arwata tuleb, nagu „wallge", „õiigus", ja need, kes genitiwis kolme ehk nelja silbilised on ja „a", „i", „u" peale lõpewad, nagu „rumala" (nom. rumal), „kuusiku" (nom. kuusik), „sõnniku", „raamatu", „kutsari", „kohina". Kolmesilbilised sõnad „e" peal jääwad enamiste seest muutmata, näituseks „harjakse" (nomin. harjas), „katukse" (nom. katus). Mõned saawad aga muudetud, nagu „hobuse" (nom. hobune), Inf. „hoost" (hoos-t, huoos-t), kust „b" kahe wokaali wahelt kadund. Kahe

silbilistes sõnades kukub üks „g“, „b“, „d“ kahe wokaali wahelt ära ehk jääb ka mõnes sõnas: „jõe“, wanast „jõge“, „käe“, wanast „käde“, „koja“, wanast „koda“ (nom. jõgi, käsi, koda), „tua“ (nom. tuba), gen. „häda“, nom. „häda“, „udu“, nom. „udu“, „häbi“, nom. „häbi“, „prügi“. Wiimsest sõnade jaust all pool täielikumalt. — Muutmata sõna tüwi käib ikka üksi kas esimese, teise ehk kolmandama järgu healte järele; näit. „kana“ (§ 31, esimene järk), „wõsu“ (§ 28, esimene järk), „noorik“ (§ 10, teine järk), „lepik“ (§ 25, teine järk), „lüpsik“ (§ 33, esimene järk), „kerge, wallgus“ (§ 46, kolmas järk, kokku p. k. teine järk), „õigus“ (§ 15, kolmas järk, difthongi teine järk). Muutjad sõnad jautawad ennast kahe ehk mitme ülemal kokku seatud sisemiste healte jauskonna peale, näit. ühe peale „hakata“, „hakkama“ (§ 25), kahe peale „linud“, „lindu“ (§ 46), aga „linnu“ (§ 31), mitme peale „kõrss“, „kõrssi“ (§ 42, teine järk), „kõrre“ (§ 31, teine järk), „kõrde“ (§ 46, kokku pandud healte teine, r-heale kolmas järk), „kõrte“ (§ 40, teine järk), „annan“ (§ 31, teine järk) „annda“, „annd-ma“ (§ 46, kokku pandud konsonantide teine, kõwa järk), „antud“ (anttud, ant-tud), „ant-ku“ (§ 40, kokku pandud konsonantide teine järk).

§ 64. Muutjal kahesilbilisel sõnatüwel on kõwa sisemine healejärk enamiste üksikuse infinitiwis ja nominatiwis, pehme aga genitiwis, kui, niisugune sõna teise (II.), kolmandama (III), neljandama (IV) ehk wiiendama (V) declinationi (deklinatsioni) järele käib, see on, kui tema genitiwis „a“, „i“, „u“ ehk „e“ peale lõpeb. Kuuendama declinationi (VI) muutjal sõnal on ümberpöördud pehme sisemine healejärk üksikuse nominatiwis, kõwa aga üksikuse genitiwis. Esimeses declinationis (I), see on neis sõnades, kellel üksikuses pitk, kolmandama järgu wokaal, on kõwa järk üksikuse casustes (kaasustes), pehme (teise järgu wokaal) paljuse genitiwis. Mikspärast see nõnda on, seda näitan kui lugejat enne casustega tuttawaks olen teinud.

§ 65. Enne casuste (kaasuste) ridamisi seadmist on nende tähendusest seletust tarwis. Seda annan siin lühidelt. Casuste nimed on Ladina keelest. Neid pruugitakse nõnda Soome sugu keelte õpetuse juures. Lõpumärk on sõnatüwest, kus see wõimalik, kriipsuga lahutud.

Nominatiw, küsimise peale: **kes? mis?** näituseks talu, mets, põld, põllu-d, raamat, raamatud.

Genitiw, küsimise peale: **kelle?** näit. talu, metsa, põllu, põldude, raamatu, raamatu-te, põesas-te.

Accusatiw, küsimise peale: **kelle?** talu, metsa, põllu. — Accusatiw on üksikuses ikka genitiwi näuline, paljuses aga paljuse nominatiwi näuline, teise tähendusega; näituseks: müis „põllu“ ära, müis „hobuse“, „hobused“ ära.

Infinitiw ehk **partitiw**, küsimise peale: **keda?** näit. talu, metsa, põldu, raamatu-t, hoos-t, talu-si-d, raamatu-i-d; palju „raamatuid“, kauples „hoost“.

Inessiw, küsimise peale: **kelles? kus sees?** näit. metsa-s, jõe-s, mere-s, raamatu-s, raamatu-te-s.

Elatiw, küsimise peale: **kellest? kust seest wälja?** näit. metsa-st, jõe-st, küla-st, raamatu-st, küla-de-st, raamatu-te-st.

Illatiw, küsimise peale: **kellesse? kelle sisse? kuhu sisse?** näit. küla-sse, metsa, sauna, jõkke, põesa-sse, raamatu-sse, raamatu-te-sse, metsa-de-sse.

Adessiw, küsimise peale: **kellel? kelle peal? kelle ligidal?** näit. küla-l, talu-l, põllu-l, põldu-de-l, (on) heina-l, mere-l, tule-l.

Ablatiw, küsimise peale: **kellelt? kelle ligidalt** ehk **pealt?** näit. põllu-lt, mere-lt, tule-lt, põldu-de-lt, (tuli) heina-lt.

Allatiw, küsimise peale: **kellele? kelle ligidalle** ehk **peale? kuhu** (poole ehk peale)? näit. põllu-le, mere-le, palgi-le, talu-le, tule-le, heina-le, palki-de-lle.

Abessiw ehk **caritatiw**, küsimise peale: (ilma) **kelleta?** näituseks põllu-ta, talu-ta, metsa-ta, põldu-de-ta.

Translatiw ehk **factiw** (faktiw), küsimise peale: **kelleks?** näit. (teen karjasmaa) põllu-ks, (köidan õled) wihu-ks, (päike sulatan lume) wee-ks, (pesin) puhta-ks.

Essiw, küsimise peale: **kelle-na?** näit. kõrrde-na (on rukis ilus), noore-na (olin ma terwe), uude-na (maksis kuub 10 rubla), lapse-na (elasin ma N. külas), naise-na (elan K. külas).

Comitatiw, küsimise peale: **kellega?** näituseks tule-ga, kirwe-ga, tema-ga.

Terminatiw, küsimise peale: **kelleni?** näituseks talu-ni, põllu-ni, põlw-i-ni, metsa-ni.

Instructiw, küsimise peale: **kuda wiisi?** näituseks paigu, rinnu. nurge, (Wene) keel-i.

Paljuse märk on enamiste „i“ ehk „de“ (te), mis sõna tüwe ja casuste lõppude wahel seisab.

Tähendus. Järgmiste tabelite peal on igast sisemise heale oleku jauskonnast (§ 8 kunni 53) näitusi.

§ 65. Eesti keele declinationi tabelid.

	I.	II.	III.	III.
		Üksikus (Singular).		
Nominatiw	puu	linn	kass	pal'k
Genitiw	puu	linna	kassi	palgi
Akkusatiw	puu	linna	kassi	palgi
Infinitiw	puu-d	liñna	kas̄si	palki
Inessiw	puu-s	linna-s	kassi-s	palgi-s
Elatiw	puu-st	linna-st	kassi-st	palgi-st
Illatiw	puu-sse	liñna	kas̄si	palki
Adessiw	puu-l	linna-l	kassi-l	palgi-l
Ablatiw	puu-lt	linna-lt	kassi-lt	palgi-lt
Allatiw	puu-le	linna-le	kassi-le	palgi-le
Abessiw	puu-ta	linna-ta	kassi-ta	palgi-ta
Translatiw	puu-ks	linna-ks	kassi-ks	palgi-ks
Essiw	puu-na	liñna-na	kas̄si-na	palki-na
Komitatiw	puu-ga	linna-ga	kassi-ga	palgi-ga
Terminatiw	puu-ni	linna-ni	kassi-ni	palgi-ni
		Paljus (Plural).		
Nominatiw	puu-d	linna-d	kassi-d	palgi-d
Genitiw	puu-de (pu-i-e)	liñna-de	kas̄si-de	palki-de
Accusatiw	puu-d	linna-d	kassi-d	palgi-d
Infinitiw	pu-ii-d	liñnu	kas̄sa (kas̄se)	pal'ka
Inessiw	puu-de-s	liñna-de-s	kas̄si-de-s	palki-de-s
Elatiw	puu-de-st	liñna-de-st	kas̄si-de-st	palki-de-st
Illatiw	puu-de-sse	liñna-de-sse	kas̄si-de-sse	palki-de-sse
Adessiw	puu-de-l	liñna-de-l	kassi-de-l	palki-de-l
Ablatiw	puu-de-lt	liñna-de-lt	kassi-de-lt	palki-de-lt

Allatiw	puu-de-le	lin̄a-de-lle	kaſſi-de-lle	palki-de-lle
Abessiw	puu-de-ta	lin̄a-de-ta	kaſſi-de-ta	palki-de-ta
Komitatiw	puu-de-ga	lin̄a-de-ga	kaſſi-de-ga	palki-de-ga
Terminatiw	puu-de-ni	lin̄a-de-ni	kaſſi-de-ni	palki-de-ni.

Ü k s i k u s (Singular).

	IV.	V.	VI.	VI.
Nom.	lauul	kēl	rikas	rahwas
Gen.	laulu	keele	rikka	rahhwa
Accus.	laulu	keele	rikka	rahhwa
Infin.	lauulu	kēl-t	rikas-t	rahwas-t
Iness.	laulu-s	keele-s	rikka-s	rahhwa-s
Elat.	laulu-st	keele st	rikka-st	rahhwa-st
Illat.	lauulu	kēle (kēlde)	rikka sſe	rahhwa-sſe
Adess.	laulu-l	keele-l	rikka-l	rahhwa-l
Ablat.	laulu-lt	keele-lt	rikka-lt	
Allat.	laulu-le	keele-le	rikka-lle	rahhwa-lle
Abess.	laulu-ta	keele-ta	rikka-ta	rahhwa-ta
Transl.	laulu-ks	keele-ks	rikka-ks	rahhwa-ks
Essiw	lauulu-na	kēle-na	rikka-na	rahhwa-na
Komit.	laulu-ga	keele-ga	rikka-ga	rahhwa-ga
Term.	laulu-ni	keele-ni	rikka-ni	rahhwa-ni

P a l j u s (Plural)

Nom.	laulu-d	keele-d	rikka-d	rahhwa-d
Gen.	lauulu-de	keel-te	rikas-te	rahwas-te
			(ehk) rikka-te	rahhwa-te
Accus.	laulu-d	keele-d	rikka-d	rahhwa-d
Infin.	lauulu-ſi-d	kēl-i	rikka-i-d	rahhwa-i-d
Iness.	lauulu-de-s	keel-te-s	rikas-te-s	rahwas-te-s
			(rikka-te-s	rahhwa-te-s j. n. e.)
Elatiw	lauulu-de-ſt	keel-te-ſt	rikas-te-ſt	rahwas-te-ſt
Illatiw	lauulu-de-sſe	keel-te-sſe	rikas-te-sſe	rahwas-te-sſe
Adess.	lauulu-de-l	keel-te-l	rikas-te-l	rahwas-te-l
Ablat.	lauulu-de-lt	keel-te-lt	rikas-te-lt	rahwas-te-lt
Allat.	lauulu-de-lle	keel-te-le	rikas-te-lle	rahwas-te-lle

Abess.	lauulu-de-ta	keel-te-ta	rikas-te-ta	rahwas-te-ta
Komit.	lauulu-de-ga	keel-te-ga	rikas-te-ga	rahwas-te-ga
Term.	lauulu-de-ni	keel-te-ni	rikas-te-ni	rahwas-te-ni
Instrct.		(Wene) keel-i		

§ 66. Lühidelt ülespandud declinationide tabelid.

	II.	II.	III.	IV.
	Üksikus.			
Nom.	otš	asi	kants	lind
Gen.	otša	asja	kanſi	linnu
Inf.	otša (otſa)	assja	kantſi	lindu
Allat.	otšale	asja-le	kanſi-le	linnu-le
	Paljus.			
Nom.	otšad	asja-d	kanſi-d	linnu-d
Gen.	otša-de	assja-de	kantſi-de	lindu-de
Infin.	otše (otši)	assju	kantſa (kantſi-ſi-d)	lindu-ſi-d (linda)
Allat.	otša-de-lle	assja-de-lle	kantſi-de-lle	lindu-de-lle

	II.	II.	II.	III.
	Üksikus.			
Nom.	lauut	lauud	pitk	ſaān
Gen.	lauda	laua	pitga	ſaani
Infin.	lauuta	lauuda	pitka	ſaāni
Allat.	lauda-le	laua-le	pitga-le	ſaani-le
	Paljus.			
Nom.	lauda-d	laua-d	pitga-d	ſaani-d
Gen.	lauuta-de	lauuda-de	pitka-de	ſaāni-de
Infin.	lauutu	lauudu	pitki	ſaān'-a (ſaāni-ſi-d)
Allat.	lauuta-de-lle	lauuda-de-lle	pitka-de-lle	ſaāni-de lle.

	V.	V.	V.	V.
		Üksikus.		
Nom.	järw	laps	küüs	kaks
Gen.	järwe	lapse	küüne	kahe
Infin.	järrwe	lasst (lass-t)	küünt	kaht
Illat.	järrwe		küün-de	kahte
Allat.	järwe-le	lapsele	küüne-le	kahe-le
		Paljus.		
Nom.	järwe-d	lapsed	küüne-d	
Gen.	järrwe-de	laste (lasde)	küün-te	
Infin.	järrw-i	laps-i	küüs-i	

	II.	II.	V.
		Üksikus.	
Nom.	sõpr (sõber)	laii (laiij)	õuu
Gen.	sõbra	laia (laija)	õue
Infin.	sõpra	laiia (laiija)	õuue
Illat.		laiia (laiija)	õuue
Allat.	sõbra-le	laia-le (laijale)	õue-le
		Paljus.	
Nom.	sõbra-d	laia-d (laija-d)	õue-d
Gen.	sõpra-de	laiia-de (laiijade)	õuue-de
Infin.	sõpru	laiiu (laiiju)	õuue-si-d
Allat.	sõpra-de-lle	laiia-de-lle (laiija-de-lle)	õuue-de-lle.

	V.	V.	V.	V.
		Üksikus.		
Nom.	kõrss	uũs	käsi	jõgi
Gen.	kõrre	uue	käe (käee)	jõe (jõee)
Infin.	kõrt [kõrtt]	uũt	kätt (kätta)	jõge
Illatiw	kõrrde	uũde	kätte	jõkke
Essiw	kõrrde-na	uũde-na		jõge-na
Allat.	kõrrele	uue-le	käele (käee-le)	jõele (jõeele)

Paljus.

Nom.	kõrre-d	uue-d	käe-d (käee-d)	jõe-d (jõee-d)
Gen.	kõrte	uute	käte	jõge-de
Infin.	kõrss-i	uus-i	käs-i	jõge-si-d
Allat.	kõrte-le	uute-le	käte-le	jõge-de-lle

	VI.	VI.	VI.	VI.

Üksikus.

Nom.	wõeras	puhas	palwe	mõte
Gen.	wõeera	puhta	pallwe	mõtte
Infin.	wõeras-t	puhas-t	palwet	mõtet
Iness.	wõeera-s	puhta-s	pallwe-s	mõtte-s
Elatiw	wõeera-st	puhta-st	pallwe-st	mõtte-st
Allat.	wõeera-lle	puhta-lle	pallwe-lle	mõtte-lle

Paljus.

Nom.	wõeera-d	puhta-d	pallwe-d	mõtte-d
Gen.	wõeras-te	puhas-te	palwete	mõtete
Infin.	wõeera-id	puhta-i-d	pallwe-i-d	mõtte-i-d
Allat.	wõeras te-lle	puhas-te-lle	palwete-lle	mõtete-lle

§ 67. Waatame nüüd ülemiste tabelite peal seiswa näituste sisemiste healte järkude peale, siis näeme, et ühes declinationis mõned casused (kaasused) üksinda sõnatüwe kõwa, mõned jälle üksinda pehmet sisemise heale järku nõuawad.

Esimeses declinationis on kõik üksikuse (singulari) casused kõwas muutuses (wokaalide kolmandamas järgus), nõndasama paljuse nominatiw ja infinitiw, paljuse genitiw ja teised paljuse casused aga on sõnatüwe pehmes muutuses (wokaalide teises järgus), näit. „maãle“ aga „maade“, „puũle“ aga „puude“. Tartumaal ja muial Eesti keele lõunepoolsetes rajades loetakse Kesk-Tallinna paljuse genitiwi ja selle järele seatud teisi paljuse casusid kolmandamas wokaalide järgus, see on „puude“ (peal) loetakse nagu „puũde“ (peal); „puude“ kõlab u-heale poolest aga nagu „huule“, „tuule“.

§ 68. Teises, kolmandamas ja neljandamas declinationis on kõikide üksikuse muudetawa sõnade infinitiwide ja illatiwide casused sõnatüwe kõwas muutuses (wokaalide ja konsonantide kolmandamas, difthongide ja kokku pandud konsonantide teises järgus). Nõndasama on ka üksikuse essiw (pruugitaw Rakwere ümber, näituseks Jakopi ja Haljala kihelkonnas) kõwas muutuses. Sellesamas kõwas muutuses on ka üksikuse nominatiw, kui tema mitte lõpuwokaali kadumise läbi ühesilbiliseks ei ole saanud, waid kahesilbiline on ja „i" peale lõpeb, nagu „aſi", „kari", „ahi". Rahwalauludes on nominatiwi lõpuwokaal (sõnatüwe lõpuwokaal) weel alal. Paljuse genitiwis ja neis paljuse casustes, mis selle järele käiwad üksikuse casuste lõpumärkide otsa seadmises, ja paljuse infinitiwis on kõwa sisemine muutus. Pehme muutus (wokaalide ja konsonantide teine, difthongide ja kokku pandud konsonantide esimene järk) on genitiwis, accusatiwis ja kõikides neis üksikuse casustes, kellel lõpumärgid -s, -st, -l, -lt, -le, -ks, -ta, -ga, on; üksi lõpumärgi -na ees on sõna sisemine muutus kõwa. Paljuse casustest on üksi nominatiw sisemise healte oleku poolest pehme. — Mõned siia puutuwad sõnad on paljuse genitiwi lõpumärgi „de" (te) ees seiswa wokaali kautanud, näit. „koerte", „paelte", „ſeinte", neid peab ühe iseäralise reegli alla pandama.

§ 69. Ühel wiiendama declinationi seest muudetawa sõnade osal on needsamad casused kõwad ja needsamad pehmed, mis seda kolmel praegu nimetud declinationidel on. Need on need, mis üksikuse nominatiwis „mm", „ll", „ng", „pp", „sk", „rw", „rm", „lg" ja mõne muu peale lõpewad, nagu „tamm", „tall" (talle), „hing", „tupp", „kuusk", „järrw", „nurrm", „jällg". E. Ahrens loeb neid esimese declinationi jakku (waata Ahrens'i grammat. § 62 ja § 68).

Teisel, wiiendama declinationi muudetawa sõnade osal, ei ole jauti mitte needsamad casused kõwas ehk pehmes sisemises muutuses, mis seda teistel on. Kõwad (kolmandama järgu) sisemised healed on üksikuse nominatiwil, infinitiwil, illatiwil, essiwil (keel, keelt, keelde, meelde, meele, lasst, uut, keelena), pehmed teistel üksikuse casustel. Paljuses on infinitiw (ja essiw) kõwas sisemises

muutuses (keeli, lapsi), nomin., genitiw ja teised pehmes (keeled, keelde, laste, uute, käte). Selle teise osa sõnade jaust on need, kellel nominatiwis pitka esimese silbi wokaali järel „l“, „n“, „r“, „s“, nagu „tuul“, „noor“, „soon“, „täis“, „küis“ on, kellel lühikese esimese silbi wokaali järel nominatiwis „rs“, „ps“ (ts), „ks“ on, nagu „kõrs“, „laps“, „uks“, „kaks“. Ühel kolmandamal jaul jälle, kellel esimese silbi lühikese wokaali järel nominatiwis „si“ käib, on genitiwist „e“ ja esimese silbi lühikese wokaali wahelt „d“ wälja kukkunud, näit. „käsi“ genit. „käe“ (käee) wanast „käde“. Niisugune pehmendamise seaduse läbi saanud muutus on difthongide teises järgus, ja on peale genitiwi üksikuses lõppude -s, -st, -l, -lt, -le, -ks, -ta ja -ga ees leida. Üksikuse infinitiwi ja illatiwi t-heal on kolmandamas järgus, „kätt“, „kätte“, „wett“, „wette“, paljuse genitiwi t-heal on teises järgus (käte, wete, kätele) nagu selle sõnade jau eesseiswas jaus teised healed. Nende kahe wiimiste jagude sisemised muutused on iseäranis tähele panemise wäärt, et neid siitsaadik keele õpetuses koguni wõeriti seletud, nagu all pool näeme. Käib esimese silbi lühikese wokaali järel üksikuse nominatiwis „gi“, siis on genitiwist „g“ lõpu wokaali „e“ ja tüwe wokaali wahelt wälja kukkunud, ja üksikuse illatiwis kolmandama järgu k-heal, mis kõwanduse läbi pehmemast k-healest saanud; näit. „jõgi“, genitiw „jõe“, wanast „jõge“, illatiw „jõkke“, kus „kk“ kõwanduse läbi niisama saanud, nagu „tt“ illatiwis „kätte“.

§ 70. Kuuendama declinationi muudetawail sõnadel on pehme sisemine muutus üksikuse nominatiwis ja infinitiwis, paljuse genitiwis (rikaste, puhaste) ja teistes paljuse casustes, mis genitiwi järel seatud on. Kõwa muutus on üksikuse genitiwis (rikka, puhta) ja kõigis teistes üksikuse ja paljuse casustes. Siin on siis nõndawiisi mitmes kohas lugu kõwa ja pehme muutuse casuste poolest ümberpöördud: kus selles declinationis pehme muutus, on teises, kolmandamas ja neljandamas kõwa ja ümberpöördud. Kõwa ja pehme muutuste üleüldne seadus aga on, nagu all pool näha saame, üks ja seesama.

§ 71. Eesti keele grammatikates õpetakse, et plajuse genitiw üksikuse infinitiwist kujutud ehk loodud saab, wiiendamas

declinationis, seeläbi, et „e“ üksikuse infinitiwi otsa lisatakse. See õpetus, keda Dr. Wiedemann kõige esiti omas kahes Eesti keele seletuse töös („Versuch über den Werroestnischen Dialekt,“ St. Petersb., 1864, § 26 ja muial, ja „Grammatik der estnischen Sprache“ § 126 s. m.) näitab üles seadnud olewat, ei ole üleültse mitte uuema aja keele õpetuse põhjuste pealt waadates õige ja suure osa wiiendama declinationi kohta on ta koguni kõwer. Et selle õpetuse järele keele seletuse juures praegu käidakse, nagu ma seda ise mitu korda tähele pannud, sellepärast tahan ma siin tema põhjatumat olekut mõne näituse waral ette panna.

Üksikuse infinitiw on ühe kaunis suure osa wiiendama declinationi sõnades kõwas, kolmandamas muutuses, paljuse genitiw aga pehmes, teises muutuses.

Olgu järgmine tabel näituseks, kuhu järku sisemise healte poolest üksikuse infinitiw, ja kuhu paljuse genitiw peab pandama.

Kõwa (3.) järk.	Pehme (2.) järk.
tuūl. tuūlt, tuūlde, tuūli	tuule, tuulte
soōn, soōnt, soōni	soone, soonte
keēl, keēlt, (palj. infinitiw) keēli	keele, keelte, (instructiw) keeli
õiis, õiit, õiisi, õiide (täiide)	õie, õite
köiis, köiit (köitt), köiisi	köie, köite
küiis, küiint, küiisi	küine, küinte
kaās, kaānt, kaānde, kaāsi	kaane, kaante
kõrss, kõrt (kõrtt), kõrrde, kõrssi	kõrre, kõrte
(Tartu m.) kõrrs, kõrt, kõrrsi	kõrre, kõrde
naiist, naiisi	naine, naise, naiste ehk na'ste
naiist, naiisi	naene, naese, naeste ehk na'ste
teiist, (illat.) teiise (walda), teiisi	teine, teise, teiste ehk te'ste
tõiist, (illat.) tõiisse, tõiisi	tõene, tõese, tõ'ste
laps (lapps), lasst, lapsi (lappsi)	lapsi, laste, lastele
uks (ukks), usst	ukse, uste
kätt, (wõta) kätte	käsi, käte
wett, (wiska) wette	wesi, wete
(wõrdle ka: poiiss, poiissi, poiissa	ja poisi, poisid, poiste ehk po'ste).

Siit näeme, et kui paljuse genitiw üksikuse infinitiwist peaks tulema, selleläbi et „e“ aga infinitiwi otsa jätkatakse, siis peaks ta „keelte“, „sõite“, „naiste“, „teiste“, „lasste“, „kätte“ kõlama, kuda ta aga mitte ei kõla; waid wokaalide poolest üksikuse genitiwi pitkune on, kelle järel esimese ehk teise järgu konsonandid, ehk kokku pandud keskmise järgu konsonandid käiwad. Mõnes sõnas on paljuse genitiwist i-heal ka kautsi läinud ja muud midagi kui tema eesseiswa wokaali ja järelseiswa konsonandi (s-)heale peenendus endise i-heale tunnistuseks järele jäänud (waata na'ste), mis mõnes murdes ka puudub. Tartu murdes on paljuse genitiwi „ee-[1]“ ja „oo-[1]“ puhas e- ehk o-heale kõla, nagu seda jagu teise järgu wokaalidel kunagi, aga üksikuse infinitiwil ei ole ta seda mitte (waata § 11, 5). Kodawere murdes jälle on need healed paljuse genitiwis kahehealelised, aga üksikuse infinitiwis nagu Tartu murdes (§ 11, 4). Ka see lugu tõendab, et paljuse genitiwi seletuseks mitte üksikuse infinitiw põhjuseks ei pea pandama. Pandagu neis sõnades infinitiwi healte kord ise ja paljuse genitiwi healte kord ise tähele; muidu saawad paljuse genitiwid wõera näu ja rääkimise, nagu näituseks paljuse genitiw „käte“ Dr. Wiedemanni raamatutes ja õpetaja K. Malm'i raamatus „Laulud ja loud“ „kätte-ks“ on tehtud. (K. Malm'i raamatus lehekülg 25 (on ta) „kätte töö“, lehekülg 35 „kätte peal“, Wiedemann'i Sõnade raamatus „kätte pealt elama“, sõna all „käsi“, Wiedem. gramm. paljuse gen. „kätte“, nõnda ka tema raamatus „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten“). Kui mõni paljuse genitiwi üksikuse infinitiwist „looja“ ka teiste ülemal tabelil ette pandud näituste infinitiwi õigeste: „lasst“, „teist“, „naist“, „kaant“ kirjutanud oleks, siis oleks ta ka oma reegli järele paljuse genitiwi walsiste „lasste“, „teiste“, „naiste“, „kaante“ kirjutanud. Selle tüki pärast on hea, et teise ja kolmandama heale järgu lugu nii wähe tuntud oli. Muidu oleks need paljuse genitiwid niisama õiendada olnud kui paljuse genitiw sõnast „käsi“, „wesi“ j. n. e.

Eesti Kirjameeste Selsi aastaraamatus 1873, kolmas koosolek, lehek. 79 seisab, et president J. Hurt Eesti kirjakeele kohta seletust andnud ja iseäranis gen. plur. (paljuse genitiwi) peale tähelepanemist juhatanud, ja siis: „Üleüldiseks otsusõpetuseks,

mille wastu meie Eestikeeli raamatud nii wäga palju eksiwad, jäi: Gen. plur. luuakse inf. sing. (üksikuse infinitiwi) põhja pääl. Ons infin. sing. wiimne täht häälega, siis lisatakse silb: „de", — ons wiimne täht hääleta, täht „e" gen. plur. sünnitamiseks infin. sing. otsa."

See kirjameeste otsusõpetus on, nagu ülemised näitused seletawad, jauti walts ja õpetab walsi tee peale. Et Eesti keel (ja muud keeled) üht casust mitte teisest ei loo, waid et keelel casuste sünnitamises teised seadused on, mis Soome sugu keelte õpetuses tuttaw asi, sellest saame all pool mõnda rääkima.

§ 72. Kuuendama declinationi seest muudetawail sõnadel „as", „es", „is" peal on üksikuse nominatiw ja infinitiw ikka pehmes muutuses ehk wormis, niisama paljuse genitiw kui tema lõpp -te „s" otsa pandud on. Muud casused on kõwas, kolmandama järgu healte sisemises muutuses, niisama paljuse genitiw kui lõpp „-te" sõnatüwe lõpu wokaali ees seisab, nagu „rikka-te" „warrga-te", „kerrwe-te", „kanni-te", (Õhtu-Tallinnamaal „rikka-de", „warrga-de"). Wiimsed paljuse genitiwi wormid on Kesk-Tallinnamaa keeles, iseäranes selles hommikuses pooles sagedaste pruugitawad; muidugi käiwad teised paljuse casused, mis üleültse paljuse genitiwist kujutakse, ka siin selle genitiwi järele, näit. „warrga-te-lle", „kirwe-te-lle". Seest muudetawad sõnad „e" peal on üksikuse nominatiwis ja infinitiwis, kui ka paljuse genitiwis ikka pehmes sisemises muutuses, teistes casustes aga kõwas, kolmandamas järgus. — Üksikuse infinitiwi lõpu märk on 6. declinationi sõnades -t, paljuse genitiwi lõpumärk -te. See tähendus on reegel. Et paljuse genitiw üksikuse infinitiwist tuleks „e" otsa lisamisega, on Soome sugu keeleõpetuses koguni wõeras ja peale selle asjata õpetus.

§ 73. Sisemiste muutuste jausse puutub ka nende neljandama declinationi neljasilbiliste sõnade muutmine, mis üksikuse genitiwis „ku" peale lõpewad. Siin wahetab pehme muutuse „k" kõwa muutuse „kk-ga" nagu kahesilbilises sõnas „tikk": gen. „tiku", infin. „tikku", palj. gen. „tikkude". Näituseks: kõwa kolmandama järgu healtega nomin. „põesastikk", inf. „põesastikku", illat. (läks)

„põesastikku“, paljuse gen. „põesastikkude“, elat. „põesastikku-de-st“, palj. inf. „põesastikkusi“ ehk „põesastikka“, aga pehme, teise järgu healega üksikuse gen. (selle) „põesastiku“, inessiw „põesastiku-s“, elatiw „põesastiku-st“ j. n. e. teised üksikuse casused, ja paljuse nominatiw „põesastiku-d“. Nõnda käiwad „kadastikk“, „kaswandikk“, „kodanikk“, „wabadikk“, „imelikk“, „widewikk“, „äbarikk“, „kanarpikk“ ja muud. Nõnda käiwad ka need sõnad, kellel -nikk ja -likk eest üks wokaal wälja kukkunud, ja kes seeläbi kolmesilbilisteks saanud, nagu gen. „uskliku“ (nomin. usklik), wanast „*uskuliku“, inf. „uskliku“, „kümmniku“ (nomin. kümmnik), wanast „*kümmeniku“, infin. (kaks) „kümmnikku“. — Kolmesilbiliste sõnade lõpp -ku jääb muutmata, näituseks nomin. „noorik“, gen. „nooriku, infin. „nooriku-t“, palj. nomin. „nooriku-d“, gen. „nooriku-te“, infin. „noorik-u-id“, nomin. „kuusik“, gen. „kuusiku“, infin. „kuusiku-t“, allat. „kuusiku-lle“, palj. gen. „kuusiku-te“, infin. „kuusiku-i-d“. Need käiwad siis nõndasama kui teised kolmesilbilised sõnad, näit. „raamat“, gen. ja tüwi „raamatu“, inf. „raamatu-t“, illat. „raamatu-sse, palj. gen. „raamatu-te“, infin. „raamatu-i-d, allat. „raamatu-te-le“. — Dr. Wiedemann ja E. Ahrens ei tee neljasilbiliste sõnades „k“ ja „kk“ wahel wahet, waid kirjutawad ikka ühe „k“, näit. „kodanik“, gen. „kodaniku“, inf. „kodaniku“, palj. gen. „kodanikude“. Mõned uuema aja kirjamehed teewad aga seda õiete. —

§ 74. Ajasõnade (verbumide) sisemised muutused käiwad nõndasama seaduste järele nagu nimesõnade sisemised muutused. Allseiswa tabeli pruukimise kohta annan mõned üleültsed eestähendused.

1. Esimese conjugationi (konjugatsioni) ehk ajasõna-käänu järele käiwad ühesilbilised ajasõnad pitka tüwe wokaaliga, teise järele kahe- ja mitmesilbilised „a“ peal, kolmandama järele kahe- ja mitmesilbilised „i“ peal, neljandama järele kahe- ja mitmesilbilised „u“ peal, wiiendama järele kahe- ja mitmesilbilised „e“ peal, kuuendama järele kokku tõmmatud (contrahiritud) sõnad (nagu wassta-n, Soome keeli wastaa-n ehk wastajan, enne wanast *wastada-n, arrwa-n, wanast arwaa-n, enne wanast *arwada-n, Lapi keeli arweda-m).

2. **Actiw** (actiwum) ehk tegewik tähendab, et keegi seda ehk teist ise teeb ehk tegi, näituseks „raiun“, „raiub“, „raiume“, „wõtan“, „wõtsin“, „tapan“, „hoian“, „sõin“, „peksan“, „panema“.

Passiw (passiwum) ehk tehtawik tähendab, et kellegiga ehk ühe asjaga midagi tehtakse ehk tehti, näituseks „raiutakse“, „rainti“, (sind) „wõeti“, „pandi“, „pekseti“, „pandama“.

3. Eesti keele ajasõnadel on neli kõnewiisi (modus). Neil annan nimedeks tuttawad Ladina keeli nimed.

Indicatiw (indicatiwus) näitaja (ehk kindel) kõnewiis, näit. „tule-n“, „paranda-n“, „tul-i-n“, „paranda-si-n“.

Conditional (conditsional, conditionalis), tingimise kõnewiis, näitus. „tele-ksi-n“, „paranda-ksi-n“ (küll, kui mull aega oleks).

Optatiw, soowimise kõnewiis, näit. „saa-gu“, „tul-gu“, „paranda-gu“.

Imperatiw, käskmise kõnewiis, näit. „tule“, „paranda!“

4. Eesti keele ajasõnadel on kaks aja tähendajat.

Präsens (praesens), olewik, käesolew aeg, näit. „söö-n“, „paranda-n“.

Präteritum (ehk imperfectum), minewik, mööda läinud aeg, näit. „sõ-i-n“, „paranda-si-n“.

Präsens tähendab ka tulewikku, sest „mina tule-n“ tähendab nõndasama palju kui „mina saan tulema“.

5. **Substantiw** (substantiwus) ehk verbalnomen, peasõna ajasõna tüwest. Need on ajasõna tüwed peasõna lõppudega, neid on Eesti keeles neli; wiies, mis Soome keeles pruugitaw, tuleb Eesti keeles wähe ette ja on grammatikates alles seletamata.

Substantiw I. (subst. esimene). Sellest on üksi infinitiwi casus pruugitaw, näit. „saā-da“, „kutsu-da“, „paranda-da“. Siin on lõpp -da seesama lõpp, mis „d“ peasõnas (seda) „maa-d“, rahwalauludes „maā-da“, kus lõpu „a“ alale jäänud. Seesama -da on wahest eeskäiwa healega ennast täitsa ühendanud, näit. „tulla“, „miñna“, wanast „*tulda“, „*minda“, enne wanast „*tuleda“, „*mineda“; wahest on sellest -da „d“ wälja kukkunud, näituseks „anda“, „tappa“, „hoiida“, wanast ja praegu Soome keeles andaa (antaa), tappaa, hoidaa, enne wanast *andada, *tappada, *hoidada. Wahest on „d“ asemel „t“, näit. „maksta“, „tõusta“.

Substantiw II. Sellest on üksi inessiwi casus pruugitaw, näit. „saā-de-s, „paranda-te-s“, „aunde-s“ (Soome keeli anta-e-ssa, wanast anta-de-ssa), pañne-s (wanast *pande-ssa).

Substantiw III. Sellest tulewad inessiw, elatiw, illatiw ja mõnest ajasõnast ka genitiw ette, näit. gen. „saama“, sööma“ (kõik ei ole mitte „saama“ päävad, aga kõik on „sööma“ päävad), iness. „söö-ma-s“, „tule-ma-s“, elat. „tule-ma-st“, illat. „saā-ma“. Illatiwil oli enne pitk wokaal lõpul, mis Soome keeles praegu weel. kus Eesti „saāma“ „saamaan“, Eesti „söōma“ „süömään“ on; aga Eesti genitiw „saama“, „sööma“ on Soome keeles „saaman“, „süömän“. See endine pitk lõpuwokaal on praeguse kolmandama wokaali järgu sünnituse põhi Eesti illatiwis. Kas kõnekäänus „tema tulema täna meile“ (= tema tulewat) sõna „tulema“ genitiw, infinitiw wõi illatiw on, ei ole mull weel mitte koguni selgeste arusaadaw, aga siia, kolmandama substantiwi jausse on ta arwata.

Substantiw IV. Sellest tulewad kõik üksikuse casused ette, nomin. saā-mine, gen. saā-mise j. n. e.

Adjectiw I. (a. esimene), omaduse sõna, näit. „tule-w“, gen. „tule-wa“, infin. „tule-wat“. Siia tuleb sõnawormi poolest ka kõnekäänd, „tema olewat haige“ arwata.

Adjectiw II., näit. „saanud“, „tulnud“, „parandanud“ (enamiste parandand).

6. **Passiw** (passiwum). Passiwi päris märk on „da“ ehk „ta“ näit. saā-da-kse, saā-da-ma, kutsu-ta-kse. Selle lõpu „da“ „d“ on ka eesseiswa heale sarnatseks saanud ehk wälja kukkunud, näit. „panna-kse“, wanast „pandakse“ (*pane da-kse), „süiakse“, wanast *süö-dä-kse. Kesk-Tallinnamaal ja iseäranes õhtupoolsel Tallinnamaal ei ole kolmandama silbi järel passiwi märki.

Präsens, saā-da-kse, paranda-kse (paranda-ta-kse, paranda-da-kse).

Präteritum, saā-di, paranda-ti, lueti (loeti).

Optatiw, söō-da-gu, paranda-gu (paranda-ta-gu), paun-da-gu.

Substantiw III. Üksi kolmas substantiw on passiwil olemas: söō-da-ma, paun-da-ma, wisata-ma.

Adjectiw I., söō-da-w, joō-da-w, genit. söō-da-wa, joō-da-wa, wõe-ta-w, tape-ta-w.

Adjectiw II., sõõ-dud, pann-dud (pann-du-d).

7. „Ei" ja „ära" järel ei ole ajasõnal lõpumärka -n, -t, -b, -me, -te, -wad, waid sõna tüwi, mis teise, kolmandama, neljandama ja wiiendama conjugationi muudetawais sõnades pehmes muutuses on, nagu „wõta", „anna", „futsu", kuuendamas conjugationis aga kõwas muutuses, nagu „karrga", „hakka", „kalla", „tõmmba". Need lõpud tulewad, natukene teisel näul, kui nad Kesk-Tallinna keeles oleksiwad, Kodawere kihelkonnas ja Rakwere ümberkaudu ette (en tule, et tule, ei tule 2c.) [1]. — Negationis ehk eitamise kõnewiisis ei ole sisemise muutuste poolest suuremat uut midagi tähele panna.

8. Ladina keele „persona" ümberpanemiseks puudub Eesti keeles sündis sõna; kõige ligemad on „tegija", „inimene". Parem wõeras sündis, kui oma puuduline sõna niisuguste tähenduste kohta.

§ 75. Eesti keele conjugationi tabelid.

Actiw.

Indicatiw.

Präsens (olewik)

Üksikus (Singular).

	I.	II.	IV.	VI.
1. persona	saa-n	kasta-n	futsu-n	wassta-n
2. „	saa-d	kasta-d	futsu-d	wassta-d
3. „	saa-b	kasta-b	futsu-b	wassta-b

Paljus (Plural)

	I.	II.	IV.	VI.
1. persona	saa-me	kasta-me	futsu-me	wassta-me
2. „	saa-te	kasta-te	futsu-te	wassta-te
3. „	saa-wad	kasta-wad	futsu-wad	wassta-wad

1) Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. Von Dr. M. Weske. Dorpat 1877. S. 57.

Präteritum ehk imperfectum (minewik).

Üksikus.

1. persona	sa-ii-n	kasst-si-n (kast-i-n)	kutsu-si-n (kutssu-si-n)	wasstas-i-n (wastas-i-n)
2. „	sa-ii-d	kasst-si-d	kutsu-si-d	wasstas-i-d
3. „	sa-ii	kasst-is	kutsu-s	wasstas

Paljus.

1. persona	sa-i-me	kasst-si-me (kast-i-me)	kutsu-si-me	wasstas-i-me
2. „	sa-i-te (sa-ii te)	kasst-si-te	kutsu-si-te	wasstas-i-te
3. „	sa-i-wad	kasst-si-wad	kutsu-si-wad	wasstas-i-wad
„	sa-ii-d	kasst-si-d	kutsu-si-d	wasstas-i-d

Conditional.

Üksikus.

1. persona	saā-ksi-n	kasta-ksi-n	kutsu-ksi-n	wassta-ksi-n
2. „	saā-ksi-d	kasta-ksi-d	kutsu-ksi-d	wassta-ksi-d
3. „	saā-ks	kasta-ks	kutsu-ks	wassta-ks

Paljus.

1. persona	saā-ksi-me	kasta-ksi-me	kutsu-ksi-me	wassta-ksi-me
2. „	saā-ksi-te	fusta-ksi-te	kutsu-ksi-te	wassta-ksi-te
3. „	saā-ksi-wad	kasta-ksi-wad	kutsu-ksi-wad	wassta-ksi-wad
„	saā-ksi-d	kasta-ksi-d	kutsu-ksi-d	wassta-ksi-d

Optatiw.

Üksikus.

3. persona	saa-gu	kasst-ku	kutsu-gu	wastaku

Paljus.

3. persona	saa-gu	kasst-ku	kutsu-gu	wastaku

Imperatiw.

Üksikus.

2. persona	saā	kasta	kutsu	wassta

Paljus.

1. persona	ſaa-me	kasta-me	(kutsu-me)	wassta-me
	(ſaa-ge-m)	(kasst-ke-m)	kutsu-ge-m	(wasta-ke-m)
2. „	ſaage	kasst-ke	kutsu-ge	wastake

Substantiw I.

Infinitiw	ſaā-da	kassta	kutsu-da	wastata

Substantiw II.

Inessiw	ſaā-de-s	kasste-s	kutsu-de-s	wastate-s

Substantiw III.

Genitiw	ſaa-ma	(kasst-ma)	(kutsu-ma)	(wassta-ma)
Inessiw	ſaa-ma-s	kasst-ma-s	kutsu-ma-s	wassta-ma-s
Elatiw	ſaa-ma-st	kasst-ma-st	kutsu-ma-st	wassta-ma-st
Illatiw	ſaā-ma	kasst-ma	kutsu-ma	wassta-ma

Substantiw IV.

Nomin.	ſaā-mine	kasst-mine	kutsu-mine	wassta-mine
Genitiw	ſaā-mise	kasst-mise	kutsu-miſe	wassta-mise
Infinitiw	ſaā-mis-t	kasst-mis-t	kutsu-mis-t	wassta-mis-t

j. n. e. j. n. e.

Adjectiw I.

Nomin.	(ſaa-w)	kassta-w	kutsu-w	wassta-w
Genitiw	ſaa-wa	kasst-wa	kutsu-wa	wassta-wa
Infinitiw	ſaa-wa-t	kasst-wa-t	kutsu-wa-t	wassta-wa-t
	(wa-d)			

Adjectiw II.

	ſaa-nud	kasst-nud	kutsu-nud	wasta-nud
			(kutsu-nd)	(wassta-nud)

Passiw.

Indicatiw.

Präsens	ſaā-da-kſe	kaste-ta-kſe	kutsu-ta-kſe	wastata-kſe
Präteritum	ſaā-di	kaste-ti	kutsu-ti	wastati

Optatiw.

2.	saā-da-gu	kaste-ta-gu	kutsu-ta-gu	wastata-gu

Substantiw III.

Illat.	saā-da-ma	kaste-ta-ma	kutsu-ta-ma	wastata-ma

Adjectiw I.

Nom.	saā-da-w	kaste-ta-w	kutsu-ta-w	wastata-w
Gen.	saā-da-wa	kaste-ta-wa	kutsu-ta-wa	wastata-wa
Infin.	saā-da-wa-t	kaste-ta-wa-t	kutsu-ta-wa-t	wastata-wa-t

Adjectiw II.

	saā-dud	kaste-tud	kutsu-tud	wastatud

Eitamise ajasõna.

Indicatiw.

Präs.	ei saā	ei kasta	ei kutsu	ei wassta
Prät.	ei saa-nud	ei kasst-nud	ei kuts̄u-nud	ei wastanud

Conditional.

	ei saā-ks	ei kasta-ks	ei kutsu-ks	ei wassta-ks

Optatiw.

	ärgu saa-gu	ärgu kasst-ku	ärgu kuts̄u-gu	ärgu wastaku

Imperatiw.

2. p.	ära saā	ära kasta	ära kutsu	ära wassta
1. p.	ära saa-me (är-ge-m saa-ge-m)	är-ge kasta-me (är-ge-m kasst-kem)	är-ge kutsu-me (är-ge-m kuts̄u-ge-m)	är-ge wassta-me (är-ge-m wasta-ke-m)
2. p.	är-ge saa-ge	är-ge kasst-ke	är-ge kuts̄u-ge	är-ge wastake

Substantiw III.

ei saā-ma (ei saā-da)	ei kasst-ma (ei kassta)	ei kuts̄u-ma (ei kuts̄u-da)	ei wassta-ma (ei wastata)

Adjectiw.

Gen.	(ei saa-wa)	(ei kašst-wa)	(ei kutšu-wa)	(ei wašsta-wa)
Infin.	ei saa-wa-t	ei kašst-wa-t	ei kutšu-wa-t	ei wašsta-wa-t.

Passiw.

Indicatiw.

Präs.	ei saā-da	ei kašte-ta	ei kutšu-ta	ei waštata
Prät.	ei saā-dud	ei kašte-tud	ei kutšu-tud	ei waštatud

Optatiw.

är-gu saā-dagu	är gu kašte-ta-gu	är-gu kutšu-ta-gu	är-gu waštata-gu.

§ 76. Lühidelt ülespandud conjugationide tabelid.

Actiw.

		I.	II.	V.	V.
Präs.	Indicatiw	toō-n	anna-n	pane-n	teē-n
		too-me	anna-me	pane-me	tee-me
Prät.		tō-ii-n	ant-si-n (ann-i-n)	pan-i-n	teg-i-n
		tō-ii	annd-is	pan-i	teg-i
		tō-i-me	ant-si-me	pan-i-me	teg-i-me
		tō-i-wad	ant-si-wad	pan-i-wad	teg-i-wad
Condit.		toō-ksi-n	anna-ksi-n	pane-ksi-n	teē-ksi-n
		toō-ksi-me	anna-ksi-me	pane-ksi-me	teē-ksi-me
Optatiw		too-gu	ant-ku	pan-gu	teh-ku
Imperat.		toō	anna	pane	teē
		too-ge	ant-ke	pan-ge	teh-ke
Subst. I.		tuū-a	annda	pañna	teha (teh-ja, teh-da)
Subst. II.		tuū-e-s	annd-e-s	pañne s	teh-e-s (teh-je-s)
Subst. III.		too-ma-s	annd-ma-s	pane-ma-s	tege-ma-s
		toō-ma	annd-ma	pane-ma	tege-ma
Subst. IV.		toō-mine	annd-mine	pane-mine	tege-mine
Adj. I.		(too-wat)	annda-w	pane-w	tege-w
Adj. II.		too-nud	annd-nud	pan-nud	tei-nud(teh-nud)

Passiw.

		(I.)	(II.)	(V.)	(V.)
Präs.	Indicativ	tuu-a-kse	anta-kse	panna-kse	teh-a-kse
			(anne-ta-kse)		(teh-ta-kse)
Prät.		toō-di	anti	pann-di	teh-ti
			(anne-ti)		
Optatiw		toō-dagu	anta-gu	pann-da-gu	teh-ta-gu
Subst. III.		toō-da-ma	anta-ma	pann-da-ma	teh-ta-ma
Adj. I.		toō-da-w	anta-w	pann-da-w	teh-ta-w
Adj. II.		toō-dud	antud	pann-dud	teh-tud

Actiw.

		V.	V.	IV.	VI.
Präs.	Indicativ	kuule-n	tõuse-n	jamsi-n	tõmmba-n
		kuule-me	tõuse-me	jamsi-me	tõmmba-me
Prät.		kuūl-si-n	tõus-i-n	jampsi-si-n	tõmmbas-i-n
		(kuul-i-n)	(tõuus-i-n)		
3. pers.		kuūl-is	tõuus-i-s	jampsi-s	tõmmbas
		kuūl-si-me	tõus-i-me	jampsi-si-me	tõmmbas-i-me
Condition.		kuule-ksi-n	tõuse-ksi-n	jamsi-ksi-n	tõmmba-ksi-n
Optatiw		kuūl-gu	tõuus-ku	jampsi-gu	tõmmaku
Imperativ		kuule	tõuse	jámsi	tõmmba
		kuūl-ge	tõuus-ke	jampsi-ge	tõmmake
Subst. I.		kuūl-da	tõuus-ta	jampsi-da	tõmmata
Subst. II.		kuūl-de-s	tõuus-te-s	jampsi-de-s	tõmmate-s
Subst. III.		kuūl-ma	tõuus-ma	jampsi-ma	tõmmba-ma
Subst. IV.		kuūl-mine	tõuus-mine	jampsi-mine	tõmmba-mine
Adj. I.		(kuūl-wa-t)	tõuuse-w	(jampsi-wa-t)	tõmmba-w
Adj. II.		kuūl-nud	tõuus-nud	jampsi-nud	tõmmanud

Passiw.

Präs.	Indic.	kuūl-da-kse	tõuus-ta-kse	jamsi-takse	tõmmata-kse
Prät.		kuūl-di	tõuus-ti	jamsi-ti	tõmmati
Optatiw		kuūl-da-gu	tõuus-ta-gu	jamsi-ta-gu	tõmmata-gu
Subst. III.		kuūl-da-ma	tõuusta-ma	jamsi-ta-ma	tõmmata-ma
Adj. I.		kuūl-da-w	(tõuus-ta-wa-t)	(jamsi-ta-wa-t)	tõmmata-w
Adj. II.		kuūl-dud	tõuus-tud	jamsi-tud	tõmmatud

Actiw.

	II.	V.	V.	VI.
Präsens	kata-n	mõtle-n 1)	nuhtle-n 3)	hakka-n
		[*mõtele-n]	[*nuhtele-n]	
Präterit.	kat-si-n	mõtle-si-n	nuhtle-si-n	hakkas-i-n
Condit.	kata-ksi-n	mõtle-ksi-n	nuhtle-ksi-n	hakka-ksi-n
Optatiw	kat-ku	mõel-gu 2)	nuhel-gu 4)	hakaku
		(mõtel-gu)	[*nuhdel-gu]	
Imperat.	kata	mõtle	nuhtle	hakka
Subst. I.	katta	mõel-da 2)	nuhel-da 4)	hakata
		[*mõtele-da]	[nuhdel-da]	
Subst. II.	katt-e-s	mõel-de-s	nuhel-de-s	hakate-s
		(mõtel-de-s)		
Subst. III.	kat-ma	mõtle-ma 1)	nuhtle-ma 3)	hakka-ma
	(katta-ma)	[*mõtele-ma]	[*nuhtele-ma]	
Adject. II.	kat-nud	mõel-nud 2)	nuhel-nud	hakanud
		(mõtel-nud)	[*nuhdel-nud]	

Passiw.

Präsens	kae-ta-kse	mõel-da-kse	nuhel-da-kse	hakata-kse
	(kate-ta-kse)	(mõtel-da-kse)	[*nuhdel-da-kse]	
Präterit.	kae-ti	mõel-di	nuhel-di	hakati
	(kate-ti)	(mõtel-di)	[*nuhdel-di]	
Optatiw	kae-ta-gu	mõel-da-gu	nuhel-da-gu	hakata-gu
	(kate-ta-gu)	(mõtel-da-gu)	[*nuhdel-da-gu]	

Näitusi weel: I. conjugationi järele: jõõn, sõõn, käiin (prät. käi-si-n), müiin, wõiin.

II. conjug. järele: ostan, mõistan, maksan, tapan, kannan, murran, hoian, püian, laulan.

III. conjug. järele: otsin, pühin, nopin, kõnnin, räägin.

IV. conjug. järele: istun, pillun, kipun, kiigun, kaalun.

V. conjug. järele: tulen, kaiitsen, peasen, tunnen, wõiitlen, kinnslen, kanuplen, ütlen, näen, (nägin, näha).

VI. conjug. järele: wihkan, wiskan, arrwan, tõttan, hullan.

1) „t“ ja „l“ wahelt üks „e“ kadunud. — 2) „õ“ ja „e“ wahelt üks „t“ kadunud. — 3) „t“ ja „l“ wahelt üks „e“, 4) „h“ ja „e“ wahelt üks „d“ kadunud.

§ 77. Paneme nüid conjugatione tabelite peal seiswa näituste sisemiste healte järkusid tähele.

Esimeses conjugationis on kõwas kolmandamas järgus: präsensi ja präteritumi üksikus (saan j. n. e., saiin j. n. e.), präteritumi kolmandama persona lühike worm (saiid), conditionali üksikus ja paljus, imperatiwi üksikuse worm (saa, söö), esimese substantiwi infinitiw, teise inessiw, kolmandama illatiw, terwe neljas substantiw, passiwi präs., präter., optatiw, substantiw III, adjectiw I, adjectiw II. Teised on pehmes, wokaalide teises, difthongide esimeses järgus. Mõeda „saiin" ja „saime", „söögu" ja „söödagu", „saanud" ja „saadud" sisemiste healte pärast wälja ütlemisega!

Teises conjugationis on kõwas sisemise järgus präteritum, optatiw, paljuse imperatiw, kõik actiwi substantiwid. Passiwis jautawad muist sõnatüwesid teise, muist kolmandama järgu peale, mis ma siin mitte arutama ei hakka. Mõnes õhtupoolse Tallinna keele kohas räägitakse „antsin", „kantsin" asemel „annsin", „kannsin", ja Wiru rannas Lüganuse kihelk. „ansin"[1]), „kansin". Nende kahe murde wahel ei saaks jälle wahet teha, kui mitte healte järgud kirja läbi tähendud ei saa. Selle conjugationi esimese substantiwi infinitiw on Tartu ja Wõru murretes sagedaste pehmes, teises järgus, näit. „anda", „minna", „hoida" (mitte annda, minna, hoida).

Kolmandamas ja neljandamas conjugationi muudetawais sõnatüwedes on sisemised healed ikka kõwas kolmandamas järgus: präteritum, optatiw, imperatiwi paljuse teine persona, kõik actiwi substantiwid ja adjectiwid. Teised actiwi ja kõik passiwi sõnakäänud ikka wastu seiswas pehmes järgus.

Wiiendama conjugationi kahesilbilised muutjad sõnatüwed on präsensis pehmes sisemises muutuses, näit. „tõuseb", „kuulen", „peasen". Üksi mõned on präsensis kõwas, nagu „kaitsen", „maitsen", „õitseb". Präteritumis on nad kõwas muutuses, kui selle märk „si" on, nagu „kuulsin", aga pehmes kui tema „i" on, näit. „tõusin", „peasin", „kuulin". Kolmandamas üksikuse personas on sisemised healed kõwas järgus, näit. „tõunsis", „kuulis".

1) Waata minu raamatus: „Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875" lehek. 56.

Conditionalis ja imperatiwis on pitka wokaalilised ja difthongilised sõnatüwed pehmes sisemises muutuses, näit. „kuuleksin“, „tõuseksin“, „kuule“, „tõuse“. Sedasama jagu sõnad on, kui konsonantidega alustajad lõpud -ku (gu), -ke, -ta (da), -te, -ma, -nud, -tud j. m. ilma eesseiswa „e-ta“ sõnatüwe järel käiwad, kõwas muutuses; näit. „tõusku“, „kuulgu“, „tõusta“, „kuulda“, „kuulnud“, „tõusnud“. Kõiki wiiendama conjugationi sõnakäänude sisemisi muutusi ei wõi ma siin kitsa ruumi pärast mitte nimetada; waatku lugeja ise teraselt tabeli peale ja wõtku teisi juba antud näitusi juhiks — küll ta siis toime saab. Nõnda palju tahan aga tähendada, et präsensi üksikuses sõna „teen“ e-heal tõeste kolmandamas pitkuses on ja präsensi paljuses teises pitkuses; seda aitab ka Tartu murre seletada, kus siin paljuses puhas e-heal, aga üksikuses e-heale ja i-heale wahene heal on. Peale selle lisan weel juure, et sõnawormis „panndi“ n-heal pitkem ja kõwem on kui sõnawormides „pannakse“ ja „pannud“; õiguse pärast oleksin „pannndi“ kirjutama pidanud. Sellepärast on siiaaegne „pandi“ kirjutamine üsna wõerti.

Kuuendama conjugationi muudetawais ajasõnades on kõwa sisemise muutusega: actiwi präsens, präteritum, conditional, üksikuse imperatiwi teine, palj. imperatiwi kolmas persona, substantiw III., substantiw IV., adjectiw I; teised actiwi ja kõik passiwi sõnakäänud on pehmes muutuses. Üksi Tallinna keele õhtupoolse otsa murretes räägitakse paiguti wiimseid sõnakäänusid ka kõwas sisemise healte järgus, nagu „wasstage“, „hakkage“, „wasstada“ „hakkada“. Põhja-Willandimaal räägitakse präteritumi pehmes muutuses: „wastasin“, „hakasin“, „korjasin“, „tõmmasin“. — Sõnad „korrjan“ „korjata“, „wasstan“ „wastata“, „arrwan“ „arwata“, „hullan“ „hullata“, „haawan“ „haawata“, „piinan“ „piinata“, „aiiman“ „aimata“ ja muud käiwad sõnadega „tõmmban“ „tõmmata“, „lennban“ „lennata“, „tõttan“ „tõttama“ „tõtata“, „hakkan“ „hakata“ ühes ja sellessamas — siin kuuendamas — conjugationis, sest keel muudab neid täieste ühesuguste seaduste järele. Ühel sõnal on sellessamas sõnakäänus kõwa sisemiste healte järk nagu teisel — „wihkan“ „wihkama“, „tõmmban“ „tõmmbama“, „hakkan“ „hakkama“ on sisemiste healte poolest niisama kõwas muutuses nagu „wasstan“ „wasstama“, „korrjan“ „korrjama“, „laiiman“ „laiimama“, ja „wihata“, „tõmmata“, „hakata“ on nõndasama

ja nendesama seaduste järele pehmes sisemises muutuses nagu „wastata", „korjata", „laimata".

§ 78. Akademikus Dr. Wiedemann lahutab omas Saksa keeli kirjutud Eesti keele grammatikas neid kuuendama conjugationi sõnu kahte conjugationisse. Sõnu „arrwan" „arwata", „kihhlan" „kihlata", „laiiman" laimata", „wasstan" „wastata", „korjan" „korjata" ja muid loeb tema oma esimese conjugationi, see on tema seletuse põhja peal — seest muutmata sõnade jausse, aga sõnu „wihkan" „wihata", „tõmmban" „tõmmata", „karrgan" „karata" j. m. loeb tema oma teise conjugationisse, see on seest muudetawa sõnade jausse. Seda teeb tema sellepärast, et tema esimese jau sõnades kõwa ja pehme sisemise muutuse healte wahel wahet ei ole kuulnud. Minu enne tema grammatika ilmumist „Õpetud Eesti Selsi" kirjades[1]) awaldud seletust, kelle järele need sõnad ühesuguste seaduste pärast kõik ühte conjugationisse, nagu Soome keele grammatikates ridada tulewad, katsub Dr. Wiedemann (lehek. 493, tähendus) asjatumaks teha. Ka Ed. Ahrens lahutab neid. Sõnu „wihkan", „tõmmban", „hakkan" j. m. loeb tema oma ühe conjugationi esimesse klassi, sõnu „sõiiman", „wasstan", „kihhlan", „korrjan" neljandamasse klassi. Wiimistest sõnadest (sõiiman, wasstan j. n. e.) ütleb tema (§ 130), et neil sisemiste healte muutust ei olemagi. See eksitus on üksi sest tulnud, et temal üleültse healte muutustest õiget tähele panemist ei olnud.

Sõnatüwe pehme ja kõwa muutuste saamise seadused.

§ 79. Suurem osa Eesti keele kahesilbilistest sõnatüwedest on endisest healte olekust muudetud saanud; sõnatüwe sisemised healed on aega mööda rahwa suus pitkemaks ja kõwemaks ehk lühemaks ja pehmemaks saanud kui nad wanast oliwad, ehk endised healed on pehmendamise läbi koguni wälja kukkunud. Endine keskmine heal ise, kellest üks kõwa ja teine pehme sisemine

1) Ueber contrahirte Verba im Estnischen. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft. Dorpat 1873. S. 77—86.

heal saanud, mis praeguses keeles pruugitaw on, puudub mitmes sõnade jauskonnas. Kuda see sündinud, ei taha ma siin mitte sügawamalt ega laiemalt arutama hakata. Mõnes tükis ei wõigi ma seda teha, sest et sisemise järkude wahetuse poolest õhtupoolse Soome sugu keelte uurimine igapidi weel täit ja selget õpetust anda ei ole jõudnud. Küll aga tahan ma siin pehme ja kõwa muutuse ehk wormi saamise põhjus-seadusi üles panna, ja näidata, kuhu nende seaduste pärast kõwad sisemised healed jäänud ehk saanud ja siis kudas healed ühes muudetawas sõnatüwes teine teise wastu seisma saanud.

§ **80.** Pehmest sõnatüwe muutusest. 1. reegel. Kui kahesilbilise sõnatüwe järel, mis lühikese wokaaliga nüüd lõpeb ja enne lõppes, üks konsonant ilma järel tulewa wokaalita seisab ehk enne seisis siis on sõnatüwe heal pehmes muutuses; näit. „tapan", „annan", enne wanast „*andan", nominatiw „puhas", enne ja nüid weel Soome keeles „puhdas", enne wanast „*puhtas", „kaunis" enne kõwem, arwata „kaunnis", „kirwes", enne kõwem, umbes arwata „kirrwes", „sõrmus", enne „*sõrrmuks". Genitiwi lõpp oli enne „n"; sellepärast pidi tema ees pehme muutus olema ehk saama; näit. (selle) „waka", enne „wakan", Soome keeli „wakan" („k" pehmem kui Eesti keeles), (selle) „looma", Soome keeles „luoman", „seina" (peal) ehk „seena" (peal), wanast „seinan" (ehk õigem „seinän"). Mõne saja aasta eest oli genitiwi lõpp „-n" weel pruugitaw; weel H. Stahll'i raamatus 1632 on teda leida, „sõmen aja", õiete „sõmän aja" (ja uue kirjutuse wiisi järele „sööma aja"). Eesti keeles on üleültse genitiwi lõpp „n" kadunud nagu Tartu keelest präsensi esimese persona „n", mis Tallinna keeles weel alles. Enne selle „n" kadumist oli juba Tartu keeles ajasõna sõna tüwi pehmes muutes nagu ta praegu on, näit. ma „anna", ma „tapa".

Kokku tõmmatud (contrahiiritud) nimesõnade üksikuse nominatiwis käis enne „e" järele üks konsonant „h" ehk ka „t", praeguses Wõru keeles kurgu heal —'; sellepärast on nende sõnade üksikuse nominatiw pehmes muutuses, näit. „palwe", Wõru murdes „palwe'", „kate", Soome murretes Renvalli sõnaraamatus „katet",

Wõru keeles „kate'“, „ehe“, Wõru murdes „ehe'“, — „lõuna“, Wõru murdes „lõuna'“. Nagu seda jagu kuuendama declinationi sõnades lõpetuse „s“ praegu pehmet muutust nõuab, nõnda nõudis seda ka endine „h“ ehk —'. Mõnes murdes on mõnes neist sõnadest „s“ alles, mõnes murdes aga mitte enam, ikka aga on sõna ühte wiisi pehmes muutuses, näit. „erne“, mõnes murdes „ernes“.

Imperatiwi üksikuse 2. persona taga oli enne üks konsonandi heal, mis Wõru keele '-heale sugune ehk sellega sugulane oli ja keda Soome grammatikates kustutamise märgiga tähendakse; sellepärast on imperatiwi üksikuse teine persona pehmes muutuses: näit. „anna“, „kata“, „istu“, Soome keeli „anna'“, „kata'“, „istu'“.

§ 81. 2. reegel. Kui kahesilbilise sõnatüwe järel, mis enne lühikese wokaaliga lõppes, nagu ta nüidgi lõpeb, üks teise ehk kolmandama järgu konsonant seisis ehk kaks konsonanti seisiwad, siis on sõnatüwi pehmes muutuses. Nimisõna lõpud -s, -l, -le oliwad enne nagu praegu Soome keeles -ssa, -lla, -lle (kõwa -s ja kõwa l-heal, kahe tähega kirjutud). Sellepärast on teises, kolmandamas ja neljandamas declinationis kahesilbilistel sõnadel, kelle üksikuses lõpp -s, -st, -l, -lt, -le, -ks ehk -ta on, pehme sisemine muutus (waata § 68). Näituseks: „wakas, wakast, wakal, wakalt, wakale, wakaks, wakata, linnul, linnule, linnuks, linnuta“, Soome keeli „wakasta, wakalla, wakalta, wakalle, wakaksi, wakatta, linnulla, linnulle, linnuksi, linnutta“.

Ajasõna präsensi paljuse lõpp -me oli enne -mme nagu nüidgi weel Soome keeles ja Wiru rannas; sellepärast nõuab tema nagu ka präsensi paljuse teise persona lõpp -te, pehmet muutust; näit. „anname“, „katame“, „istume“, „pühime“, Soome keeles „annamme“, „katamme“, „istumme“, „pühimme“. — Präsensi paljuse kolmandama persona lõpp -wad nõuab Kesk-Tallinna murdes pehmet sisemist muutust, näit. „annawad“, õhtupoolses Tallinna keeles aga kõwa muutust, näit. „anndwad“ — endine „a“ on „d“ ja „w“ wahelt wälja kukkunud, Soome keeles „antawat“.

Conditionalis nõuab juba selle kõnewiisi lõpp „ksi“ teises, kolmandamas ja neljandamas conjugationis kõwa sisemist muutust;

näituseks annakſin, katakſin, istukſin, pühikſin, istukſime, pühikſime. Selle kõnewiisi üksikuse kolmandama persona lõpp -ks nõuab niisamati pehmet muutust nagu translatiwi lõpp -ks, näituseks: tapaks, lepaks.

Sõnalõpp -ta nõuab ikka pehmet sisemist muutust, kui tema ees endine lühikene sõnatüwe lõpuwokaal alale jäänud, tulgu ta ette nimisõnas wõi ajasõnas. Lõpu -ta „t“ on, sest et ta kolmandamas silbis seisab, t-heale teises järgus. Näituseks „otſitakſe“, „istutakſe“ (istu-ta-kſe), „pühitakſe“, mõnes Tallinna murdes „kaetakſe“ (kae-ta-kſe), teistes „katetakſe“, „wakata“, (ilma) „pakuta“, „pakutama“ (aga pakkuma).

Kui kaks konsonanti sõna lõpetuses sedawiisi kokku juhtuwad, et teise eest kolmesilbilise sõnatüwe lühikene „e“ wälja kukub, siis on Kesk-Tallinna keeles sõnatüwi pehmendud; näit. „hoost“, „hooste“, õhtupoolses Tallinna keeles paiguti „hobuſe“ (ehk hoboſe), „hobuste“ — „b“ on Kesk-Tallinna keelest wälja kukkunud ja „ou“ on „oo-ks“ (ehk uo-ks) saanud; näit. „mõelda“, „üelda“ (öelda, öölda), paiguti „mõtelda“, „ütelda“, wanast „*mõteleda“, „*üteleda“.

§ 82. Kui paljuse genitiwi lõpu -te eest kahesilbilise sõnatüwe lõpetuse wokaal wälja kukkunud on, siis on niisugune paljuse genitiwi worm pehmendud saanud; sest siis sai see genitiw kahesilbiliseks sõnaks, kelle otsas üks „n“ oli, mis nagu üksikuse genitiwi „n“ ja igaüks teise silbi lõpetaja konsonant oma ees pehmet muutust nõudis. Näituseks: „laste“, enne „lasten“, weel ennem „*lapsten“ (*lapſe-te-n), sõnatüwest „lapſe“; (nende) „käte“, enne „käten“ weel ennem „*kätten“, mis wanast sõnatüwest „*käte“ ja paljuse genitiwi lõpust „te“ sõnatüwe lõpetuse wokaali „e“ wälja kukkumise läbi saama pidi; näituseks „tuulte“ wanast „*tuulten“, „kaante“ wanast „*kaanten“.

§ 83. Esimese declinationi paljuse genitiwid on nagu kahesilbilised sõnad § 80 antud 1. reegli järele endise lõpetuse konsonandi pärast sõnatüwe kolmanda järgu poolest pehmendud saanud; „puude“ oli enne „*puuden“ ja weel ennem „*puūden“, „puie“ oli enne „puiden“ ja weel ennem natukene kõwem, arwata „*puiiden“. Teistel paljuse casustel on teise järgu wokaal sõnatüwes § 81

antud reegli järele, sest teise silbi järel käis wanast teise järgu kõwa konsonant ehk kokku pandud konsonant, näit. „puudes, puudest, puudel, puudele, puudeks“ oli wanast „*puudessa, puudesta, puudella, puudelle“.

§ 84. Wõru murde ajasõna infinitiwid „tulla', pöörda', püüda', anda', saija' (= saada)“ ja palju muid on sellepärast sõnatüwe pehmes muutuses, et neil konsonantiline lõpp ' järel käib; Tartu murdest on see kurguhealeline lõpp kadunud, aga tema endine toimetus, see on pehme sisemise muutuse sünnitus, on täna päewani jäänud.

§ 85. Kõwast sisemisest muutusest. 1. reegel. Kõwa on sisemine muutus, kui kahesilbilise muudetawa sõnatüwe järel enne lühikene wokaal seisis, see on kui ta lahtine oli. See lühikene wokaal on ise ära kadunud, aga sõnatüwi kõwaks (pitkaks) jäänud. Näit. üksikuse nomin. „wakk“, „lepp“, „raund“, „kaund“, „saan“, „tall“, „wihk“, „lind“, „järw“, „tall“, wanast, rahwalauludes ja praegugi weel Wiru rannas Nigula kihelkonnas: „wakka“, „leppä“, „raunda“, „kaunda“, „saani“, „talli“, „wihku“, „lindu“, „järwi“ ehk „järwe“, „talle“, Soome k. „wakka“, „ranta“, (pea nagu „raunda“), „saani“, „wihku“, „lintu“, „järwi“.

Kui üks sõnaworm kahesilbilise kõwa nominatiwi näuliseks oli saanud, siis kadus tema lõpetuse wokaal ära nagu nominatiwisgi, ja kahesilbine sõna sai ühesilbiliseks ja jäi kõwaks nagu ta enne selle wokaali kadumist oli; näit. „kätt“, „wett“, „last“, „tuult“, „naist“ (§ 71), wanast ja rahwalauludes: „kätta“, „wetta“, „lasta“, „tuulta“. Wiru rannas, Lahekülas, kuulsin paar korda „wetta“ (tooma), ja sealsamas, Niemekülas, ühe korra (kaks) „lasta“; seda kuulsin wana inimeste suust. Soome keeli: „kättä“, „wettä“, „lasta“, „tuulta“, enne wanast „*kätetä“, (*käte-tä), „*wetetä“, „*lapsta“, (*lapse-ta, *lapseda), „*tuuleta“, ehk „*tuuleda“, (*tuule-ta ehk *tuule-da), „e“ on, nagu Soome keele uurimise otsused seda õpetawad, siin „t“ eest kadunud. — Nõnda on ka kõwaks jäänud Wõru keele ajasõnades präsensi üksikuse persona pärast lühikeseks saanud lõpetuse wokaali

kadumist; näituseks (tema) „annd“ (annab). Wiru rannas weel endine worm „annda“ ehk „anndaa“, Soome keeli (tämä) „antaa“, (tema) „tapp“, Wiru rannas „tappa“ ehk „tappaa“, Soome keeles „tappaa“.

§ 86. 2. reegel. Kõwa on sisemine muutus, kui kahesilbilise muudetawa sõnatüwe järel enne pitk wokaal seisis. Selle pitka wokaali järel seisaw konsonant, kõwa, teise wõi kolmandama järgu konsonant ehk kokku pandud konsonandid järgmise wokaaliga ei muutnud mitte selle eeskäiwa pitka lõpu-wokaali wõimu sõnatüwe peale.

1. Pitka wokaaliga lõppesiwad kõik kahesilbilised teise, kolmandama, neljandama ja jault wiiendama declinationi sõnade üksikuse infinitiwid ja illatiwid, sellepärast on nende muudetawad sõnatüwed kõwas muutuses; näituseks infinit. „wakka“, „kannda“, „wihku“ (enne *wihkuu), „saäni“, (saanii), „järrwe“, (enne järwee), Soome keeli „wakkaa“, „kantaa“, „wihkua“, „saania“, „järweä“; illatiwid (kalda wili) „wakka“, „kannda“, „wihku“, „saäni“, „järrwe“, Soome k. „wakkaan“, „kantaan“, „wihkuun“, „saaniin“, „järween“.

2. Pitka wookaaliga lõppesiwad kõik kuuendama declinationi üksikuse genitiwid ja need üksikuse casused, kelle lõpp mitte „t“ ei ole, kes „s“, „st“, se“, „l“, „lt“, „le“, „ks“, „ta“, „ga“ peale lõpewad. Sellepärast on selle declinationi kahesilbilised muudetawad sõnad kõwas sisemises muutuses; näit. genitiw „wõera“, „rikka“, Soome k. „wieraan“, „rikkaan“ (rikkaha-n), inessiw „wõeras“ (wallas), „rikkas“, Soome k. „wieraassa“, „rikkaassa“ („wieraha-ssa“, „rikkaha-ssa“), allat. „wõeralle“, „rikkalle“, Soome keeli „wieraalle“, „rikkaalle“. Eesti rahwalaulude wärssides on pitk wokaal alale jäänud, ja — wist ennemuistesel wiisil — nagu kaks kõrwu seiswat wokaali lugeda, näit. „wõera'alle“ „rahhwa'alle“, „wõera'asta“ „rahhwa'asta“.

3. Pitka wokaaliga lõppesiwad palju teise conjugationi kahesilbilise ajasõna infinitiwisi, sellepärast on nende tüwed kõwas muutuses; näit. „annda“, „kannda“, „murrda“, „hoiida“, „püiida“, „wõiita“, Soome k. „antaa“, „kantaa“, „murtaa“, „hoitaa“, „püütä“ (pyytä), „woittaa“ enne wanast „*antata“ (*anta-da, „da“ ehk „ta“

infinitiwi lõpp), „*kantata“, „*murtata“, „*hoitata“, „*püütätä“, „*woittata“; lõpu „ta“ „t“ on Soome keeles siin kadunud; Soome keele ja wana „t“ peaaegu Eesti „d“ moodi pehme. — Nõndasama on kõwa muutus ühesilbilises sõnatüwes, kui ühe esimese järgu konsonandiga alustajas lõpus, mis kahesilbilise sõnawormi sünnitas, pitk wokaal oli; näit. „saama“, „tooma“, Soome keeli „saamaan“, „tuomaan“ (sõnaworm „saama“, „tuoma“, sõnatüwi „saa“, „tuo“, „ma“ kolmandama substantiwi lõpp).

4. Pitk wokaal oli kuuendama conjugationi präsensi teises silbis, sellepärast on selle conjugationi muudetawad sõnatüwed kõwas muutuses; näit. „hakkan“, „wasstan“, „kinnsan“, „arrwan“, „tõmmban“, Soome k. „hakkaan“, „wastaan“, „kinsaan“, „arwaan“, „tempaan“, ennemuiste „*hakkadan“, „*wastadan“, „*kinsadan“ j. n. e.; „d“, mis Lapi keeles weel alles, näituseks „arwedam“ (mõistan), „giwsedam“ [1]), on juba ammu Eesti keele sõnadest kadunud. Sellesama pärast kõwa muutus lõppude -ma, -mine, -ja, -ksi- ees, näit. „hakkama“, „wasstama“, Soome k. „hakkaamaan“, „wastaamaan“; „hakkaja“, „wasstaja“, Soome k. „hakkaaja“, „wastaaja“. Õhtupoolses Tallinna keeles oli ajasõna infinitiw enne „*hakkaada“ (hakkaa-da), „wasstaada“ (wasstaa-da), Kesk-Tallinna keeles aga „hakatta“, wastatta“, lahutada: „hakat-ta“, „wastat-ta“, mis wist saiwad wormidest „hakateta“, „wastateta“ selle läbi, et „ta“ ees seisaw „e“, mis ehk ka „a“ wõis olla, ära kadus. Nõndasama pidi õhtupoolse Tallinna keele „wasstagu“ enne „*wasstaagu“ (wasstaa-gu) olema, Kesk-Tallinna „wastaku“ oli aga enne „wastakku“, see jälle „*wastatku“ (wastat-ku); Soome k. „wastatkoon“, mis enne wanast kas „*wastatekoon“ ehk „*wastatakoon“ olema pidi. Kesk-Tallinna „hakanud“, „wastanud“ on Soome keeles „hakannud“, „wastannud“ enne „*hakadnud“, „*wastadnud“. Et siin lühikese wokaali järel enne kõwa, teise järgu konsonant seisis, on Eesti keeles sõnatüwi pehme. See ta on neis murretes, kelles lõpu -nud eest sõnatüwe lõpetuse wokaal ära kadus, ja siis „d“ järel tulewa „n-ga“ ennast sarnastas. Õhtupoolse Tallinna keele murdes aga ei ole mitte sõnatüwe lõpetuse wokaal, waid selle eesseisaw konsonant „d“ (t) wanal ajal kadunud; sellepärast

1) Ueber contrahirte Verba im Estnischen. Sitzungsbericht der gel. estn. Gesellschaft 1873. S. 79.

oli teises silbis pitk wokaal, mis kõwa sisemist muutust nõudis, näit. „*hakkaanud“, „*wasstaanud“.

5. Kõwaks on saanud kahesilbilise sõnatüwe lühikese wokaali järel seiswad „g, d, b“ (mis wanast wist natukene kõwemad oliwad, ligi korda nagu nüid „k. t, p“) illatiwi üksikuses; seda nõudis pitk wokaal teises silbis. Näit. sõnatüwi „*käte“, „abi“ (ehk api), „kogu“ (ehk koku) — illat. „kätte“, „appi“, „kokku“, enne kolmandamasse järku saamist „*kätee“, „*apii“, „*kokuu“ (ehk *kokoo), Soome k. „käteen“, „apiin“, „kokoon“, Wiru rannas (Nigula kihelk.), kus käesolewat jagu kõwandusi ei olegi — „kädee“ (kädää), „abii“, „koguu“ wenija lõpetuse wokaaliga, mis siin kahewõrra kirjutud. Põhja-Tartu- ja Põhja-Willandimaa Tallinna keele piirides ja Tartu murretes on ka „s“ kolmandamasse järku tõstetud, näit. „wõssa“ ehk „wõssu“, nomin. ja tüwi „wõsa“ ehk „wõsu“, „pessä“, nomin. ja tüwi „pesä“. Wahejärk, s-heale teine järk, puudub Tartu murretes. Niisama on lugu illatiwidega „külla“, „perrä“, kelle tüwi esimese l- ja r-heale järguga — „külä“ ja „perä“ on, kes ükskord „külään“, „perään“ pidiwad olema, nagu nad nüid Soome keeles on. — Wõru murdes on illatiw, kui lühikese esimese wokaali järel üks „n, m, l, r, h, j, w, s“ seisis, ikka kolmandamasse sisemisse muutusesse kõwandud, näit. „linna“ (linasse) enne „linnaa“, Soome keeli „linaan“, „maija“ (maia), enne wanast „*majaan“ ehk „*maijaan“ (*maiaan), „kiwwwi [1]) (kiwi sisse), enne wanast „*kiwiin“. Nende healte infinitiw on teises n-, m-, l-, r-. h-, j-, w-, s-heale järgus, näituseks „linna“ (seda lina), „maija“ (maia, seda maja), „kiwwi“ (kaks kiwwi).

6. Ka endise difthongi ees on sagedaste sõna tüwi kõwaks jäänud, näit. „anndes“, „murrdes“, Soome keeli „antaessa“, „murtaessa“, enne „*antadessa“, „*murtadessa“, lahutada: „*anta-de-ssa“, -de- teise substantiwi, -ssa inessiwi märk. Eesti keeles on see endine „de“ sagedaste leida, näit. „pühkides“, „kutsudes“, „pidades“.

7. Adjectiwid ehk omaduse sõnad „e“ peal on igas casuses kõwa muutuses, sest neil oli ikka pitk wokaal ükskord lõpetusel ja enne seda difthong, näit. „kõrge“, enne „*korgee“, Soome keeles

1) Kolme w-ga kirjutud, et kriipsuga w trükikojas puudub.

„korkea“, weel ennemine „korketa“ (korke-ta), pea nagu „*korgeeda“. Sellepärast rahwalauludes „kõrrge'eda“, „wallge'eda“. Tallinna keeles on üksi muudetawad sõnatüwed seda lühendamise teed käinud, muutmata sõnatüwed aga mitte, nendesse on endine „da“ (ta) alale jäänud nagu tüwes „pimeda“, „sileda“ „kareda“, „jaheda“. Wõru murdes, kus muutmata kahesilbilisi sõnatüwesid ei ole, on ka need sõnad lühendamise ja kõwandamise tee seaduslikul wiisil läbi käinud, näit. nomin. ja genit. „pimme“ (pümme), enne „*pimee“, nagu weel praeguses infinitiwis „pimee-t“, Soome keeli „pimeä“ (wanast pimetä), genit. „pimeän“, infinit. „pimeätä“. — Teistes sõnatüwedes jälle on ikka pehme muutus, sest et lühikese wokaali järel ikka kõwa konsonant ilma järel seiswa wokaalita ehk kõwa konsonandi lõpp wokaaliga seisis ehk weel seisab, näit. „sõrmus“ gen. „sõrmukse“, kellest murretes „sõrmuse“ saanud, kuskil aga ei ole „sõrrmu-“.

§ 87. 3. reegel. Kui kahesilbilise sõnatüwe ehk sõnawormi järele üks esimese järgu consonandiga alustaja lõpp järel käiwa wokaaliga seisab, siis on selle lõpu ees seisaw sõnatüwi ehk worm kõwas sisemises muutuses; näit. „isstuda“, „uskuda“, „pühkida“, „kõnnida“ (-da esimese substantiwi infinitiwi lõpp), „isstusin“, „uskusin“, „pühkisin“ (-si präteritumi märk), „linnude“, „leppade“, „linnudel“, „leppades“, „püüdama“, „saadama“, „panndama“, „tulldama“; — seest muudetawa sõnade tüwi on essiwis: „wihkuna“, „uudena“, „kõrrdena“, „naiisena“. Lõpp „na“ on mitmes kohas nii kõwa „n-ga“, et teda kahe „n-ga“, „nn“ peaks kirjutama, aga sellegi pärast on sõnatüwi tema ees kõwa, wist on see „n“ kõwadus uuemal ajal sündinud.

§ 88. Endine kõwadus on sõnatüwesse jäänud, kui niisuguse esimese järgu konsonandiga alustaja lõpu eest üks wokaal wälja kukkus; näit. (selle) „wahtra“, wanast ja weelgi rahwalauludes „wahtera“, (selle) „kanndle“, wanast ja rahwalauludes „kanndele“, „wemmble“, enne „wemmbele“, Soome k. „wahteran“, „kantelen“, „wempelen“, aga nominatiwis, mis pärast „a“ ehk „e“ kadumist konsonandi peale lõppes — „waher“ (enne seda *wahder), ja just nagu ka Soome keeles: „kannel“, „wemmel“. Nominatiw „wahtra“,

mis murretes ette tuleb, on selle läbi saanud, et mitte lõpetuse „a“, waid „ra“ ees seisaw „e“ kadus; Soome nominatiw on „wahtera“. Meie aegsed sõnawormid „anndma“, „murrdma“, „kasstma“, „tulldne“ on põhja pool Rakwere weel praegu wanas pitkuses ja ülemase reegli järele kõwad: „anndama“, „murrdama“, „kasstama“, „tulldane“; nad on seda nagu kolmandama ja neljandama conjugationi kahesilbilised sõnad „pühkima“, „uskuma“, „rikkuma“, igal pool Kesk-Tallinna keeles ja selle õhtu poolsetes murretes.

§ 89. Eesti keele ääre weere murretes ei ole iga sõnajagu ülemal antud reeglite järele pehmendud; näituseks on kuuendama declinationi nominatiw mõnes kohas, nagu Harju ja Wiru rannas, kõwas muutuses — „rahhwas“, nõndasama palj. genit. „rahhwaste“. Wiru rannas kuulsin mitmes kohas murrde ja muid seda jagu sõnu ka nominatiwis kõwas muutuses. Üleültse ei sünni mitmed pehmendamise ja kõwandamise seadused Wiru ranna ja mõned ka mitte Hommiku-Wirumaa keele murrete kohta; nende murded, iseäranes Wiru ranna murre, käiwad sisemise muutuste poolest enam Soome kui Eesti keele järele.

§ 90. Järgmisel tahan mõnda seletust anda, kudas sisemised healed ülemal antud kõwa ja pehme muutuste seaduste nõudmise peal wahetamist teinud ja teine teisega wastastikku seisma saanud. Pehme muutus on enamiste kõwast saanud, kõwa aga ei pruukinud enne wanast mitte just nõnda kõwa olla, kui ta nüüd on, waid oli wist peaaegu nõnda kõwa. Paneme siin siis mõne sõna jauskonna pehme muutuse saamise wiisi tähele.

§ 91. Eesseiswa „m“ järel, kui esimene wokaal lühikene, on „b“ ennast pehmes muutuses „m-ks“, „d“ eesseiswa „n“, „l“, „r“ järel „n-ks“ muutnud. Näituseks: sõnad „lammas“, „kinnas“, „kannel“, „annan“, „mulla“, „kallas“, „murran“, genitiw „kõrre“ (Soome k. korren) on saanud endistest *lambas, *kindas, *kandel, *andan, *mulda, *kaldas, *murdan, *kõrden. Nende endiste sõnawormide „mb“, „nd“ j. n. e. on siin rääkida nagu pehme järgu „mb“, „nd“, „rd“, „ld“, näit. nagu sõnades „tõmbi“, (selle) „pandi“,

„kurdi“, „wildi“. Enne seda pidiwad nad aga kõwemad olema, pea aegu nagu „mmb“, „nnd“, „rrd“, „lld“, kelleks nad kõwa wormides jäiwad ehk weel kõwemaks saiwad, nagu infin. ja illat. „mullda“, illat. „kõrrde“ Nüidne genit. „kõrre“, Soome k. „korren“ oli enne Soome sugu keeleõpetuse seaduste järel „*korden“, ehk kuida Soomlased kirjutawad „*korten“, sõna tüwi „*korte“.

§ 92. Pehmes muutuses on „r“ ja „l“ järel seisaw „g“ kautsi läinud ehk „j-ks“ muutnud; näit. „waras“, enne „*wargas“, genit. „warrga“, „pale“, enne „*palge“, genit. „pallge“, „karata“, „kargata“, illatiw „karrgama“, „nülin“, enne „*nülgin“, illatiw „nüllgima“, „seletama“ enne „*selgetama“, kelle tüwi muutmata kõwa adjectiw „sellge“. — „härja“, enne „*härga“, infin. „härrga“, „selja“, enne „*selga“, infin. „sellga“, „külje“, enne „*külge“, infin. „küllge“. Ka on mõnes murdes „j“ eesseiswa „l“ külge sarnastud ja räägitakse „külle“ ja präsensi „nüllin“, „nüllib“.

§ 93. Kokku pandud healed „hk“, „ht“, „sk“ kautawad pehmes muutuses oma kõwa teise konsonandi „k“, „t“ ja esimene, kes kõwas, kolmandamas järgus seisab, on pehmesse, esimisse järku saanud, näituseks „puhas“, enne „*puhdas“, weel ennem „puhtas“, „wiha“, enne „*wihdan“, sõnatüwi „*wihta“, „wahutama“, enne „*wahdutama“, tüwi „*wahtu“, kellest gen. „wahu“ saanud endise „*wahdun“ asemelle. „Wihu“, enne „*wihgun“, tüwi „*wihku“, „wihata“, enne *wihgata“, „usun“, enne „*usgun“, „*uskun“, „laiselda“, enne „*laiskelda“, enne „*laiskeleda“. Soome keeles on „ht“ pehmes muutuses „hd-ks“ saanud, näit. „puhdas“, „lehden“ (= Eesti lehe), „hk-st“ on „k“ koguni wälja kukkunud ehk „w-ks“ saanud, näit. gen. „wihen“ ehk ka — „o“ ehk „u“ ees — „wihwen“, nomin. „wihko“ (Eesti k. wihk), gen. „naban“ (mitte nahgan), nom. „nahka“, „sk“ on muutmata jäänud, gen. „uskon“, nom. „usko“, gen. „lesken“, allat. „leskelle“, nom. „leski“ (Eesti k. lesk).

§ 94. Akademikus Dr. Wiedemann paneb, nagu E. Ahrens seda enne teinud, üksikuse nominatiwi kõwa ja pehme muutuse seletuse põhjuseks (tema gramm. § 53). Kui tema

pehmet muutust seletab, siis on tema seletused üksi siis enamiste õiged, kui nominatiw ise endises kõwas muutuses seisab, on aga nominatiw § 80 ja 81 antud pehmendamise seaduste järele pehmeks saanud, siis on nad enamiste keeleõpetuse seaduste wastalised. Näituseks: nominatiwid „kõrs“, „õrs“, „wars“, „pars“ oliwad Soome sugu keeleõpetuse järele „*korsi“, „*orsi“, „warsi“, „parsi“, nagu nad praegu Soome keeles on, enne aga „*korti“, „*orti“, „*warti“, „*parti“, tüwedest „*korte“, „*orte“, „*warte“, „*parte“; lõpu „e“ sai tuttawa põhjusseaduse järele „i-ks“ ja siis „i“ ees seisaw „t“ „s-ks“, muudetud. Nominatiw on wanemast, täielikumast nominatiwist ja genitiw wanemast täielikumast genitiwist saanud, mõlemad aga ühest ja sellest samast sõnatüwest. Sellepärast ei ole mitte õige, mis Dr. Wiedemann oma Eesti keele grammatika § 59 õpetab, et nominatiwist „pars“ olema selle läbi genitiw saanud, et „rs“ ennast „rr-ks“ muutnud, ega see, mis E. Ahrens oma grammatika § 77. seletab, et „s“ ennast genitiwis eesseiswa „r-ga“ sarnastanud, mis läbi nominatiwidest „kõrs“, „õrs“, „pars“, „wars“, „tõrs“, „wõrs“ genitiwid „kõrre“, „õrre“, „parre“, „warre“, „tõrre“, „wõrra“ saanud; sest kudas wõis „s“ genitiwis „r-ks“ saada, kui teda seal iial ei olnudgi!

Dr. Wiedemann õpetab (lehek. 407), et kahest nominatiwis seiswast sulahealelisest „mm“, „nn“, „ll“, „rr“, genitiwis ühekordne sulahealeline järelseiswa „b-ga“, „d-ga“, „g-ga“ saada, näit.. nominatiwidest „lammas“, „kinnas“, „kallas“, „warras“ saada genitiwid „lamba“, „kinda“, „kalda“, „warda“. E. Ahrens arwab (§ 86), et siin teine neist nominatiwi sulahealelistest genitiwis „b-ks“, „d-ks“, „g-ks“ muudab. Et aga ümberpöördud lugu õige on, et praegune nominatiwi sisemiste healte olek ennast niisugustest healtest, nagu nad nüid genitiwis on. muutnud, oleme ülemal näinud.

Dr. Wiedemann õpetab (§ 128 ja § 132, 2. *d*), et genitiw „ehte“, „puhta“ selle läbi saada, et järel seiswa nominatiwi „h“ ja selle järelseiswa wokaali wahele „t“ pannakse ja nõndasama seletab ta genitiwi „warga“, nominatiwist „waras“. Enne seda seletas juba Ahrens (§ 89 ja § 86), et siin „t“, „g“ genitiwi saamiseks nominatiwi sisse pistetakse, kuna ommeti, nagu ülemal nägime, „t“ ehk „g“ nominatiwist kadunud ja genitiwisse mitte uuest tulnud, waid wana endise paiga peale jäänud.

§ 95. Kumbki neist tähtsadest grammatikate wäljaandjadest ei ole tahtnud keele historia nõudmiste järele seletada, waid nõnda, kuida aga neil näitas sünnis olema asja arutada; aga siiski ei pea reeglid nõnda seatud ja arutamised nõnda antud saama, et nad tuttawalle õpetusele wastu on. Keele historialikust seletusest ei pruugi ühes raamatus sugugi rääkidagi, aga sellepärast wõib seletusi ja reeglid nõnda üles seada, et nad mitte historia põhjuste wastu ei käi. Peale selle ei ole mitte kaks seletuse wiisi, mis mõlemad õiged oleksiwad, waid üks, ja see üks on historialik, olgu seletuse juures temast enam ehk wähem juttu.

§ 96. Esimese järgu k-, t-healed, „g“ ja „d“, kukuwad pehmes muutuses kahesilbilise sõna wokaalide wahelt wälja, iseäranis siis, kui need wokaalid mitte ühesugused ei ole. P-heal saab w-healeks pehmendud (wiiwitama, wiibima) ehk kukub ka wälja. Kaks lühikest healt saawad pärast konsonandi wälja kukkumist pitkaks, teise järgu difthongi healteks ehk kolmandama järgu wokaaliks, nagu ühesilbiliste sõnade (1. declinationi ja 1. conjugationi sõnade) kõwas muutuses. Nõnda saanud difthongid saawad sagedaste teisiti wälja räägitud, kui muud difthongid, neid räägitakse nagu kaht kõrwu seiswat wokaali, näit. „kaub“, (wõrdle kaup), „lautama“, wõrdle „lauta“ (nom. laut). Lühikeste wokaalide wahelt wälja kukkunud konsonantide läbi saanud kahehealeliste pitkust jätan ma esiotsa tähendamata, et kahe uue seletuse ühe korraga ettepanemine muidu ehk segadust toob.

§ 97. On kahe lühikese wokaali wahelt, mis mitte ühesugused ei ole, pehmes muutuses üks konsonant (g, d. b) wälja kukkunud, siis on need wokaalid kõla poolest just nõnda jäänud, nagu nad enne selle konsonandi wäljakukkumist oliwad:

1) Kui „i“ ja „a“ wahelt üks konsonant kadunud on, näit. „piab“, sõnatüwest „pida(-ma)“, gen. „sia“, sõnatüwest „siga“ (nom). Seie ajani on siin „ea“ kirjutud saanud, näit. „peab“; aga see „p“ järel seisaw „e“ sõnas „peab“ on „p“ järel seiswa „i-ga“ sõnas „pidama“ just ühehealeline. Kui see „e“ nõnda kõlaks kui „e“ sõnas „seda“, siis alles peaksime „peab“ kirjutama.

2) Kui „i“ ja „u“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. „siun“, „siume“, sõnatüwest „sidu(-ma)“, (linad on) „lius“, tüwi ja nomin. „lign“. Paiguti ka „siob“, „siome“, „lios“. Tartu murdes on „iu“ „eo-ks“ saanud: „seob“, „seome“, „leon“, — „seole“ (tseole), ennewanast „sigule“ ehk „sigole“, „g“ wälja kukkunud, tüwi ja nomin. „siga“. Kahehealelist „eu“, nagu seda Eesti raamatutes kirjutakse, ei ole kuskil Eesti keele murretes „i-u-st“ saanud [1])

3. Kui „u“ ja „a“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. „uad“, tüwi „uba“, „lua“, tüwest „luba“. Tähe „u“ heal kõlab paljuse nominutiwis „uad“ just nõndasama kui tähe „u“ heal üksikuse nominatiwis „uba“; „oad“ wõiksime üksi siis kirjutada, kui selle paljuse esimene wokaal ühte lähäks sõna „oma“ esimese wokaaliga; sellepärast peab „oa“ kirjutamist, sest et see kahehealeline Eesti keeles puudub, maha jäetama.

4. Kui Tartu murretes „ü“ ja „ä“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud, näit. nom. „süä“, tüwi ja Tallinna keele nom. „süda“ (südä), „püäb“, „pügä(-mä)“, gen. „rüä“, nom. „rügä“ (rukis). Tartu nominatiw „süä“ (südä) on Soome keeli „südän“.

5. Kui „u“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. „luen“, tüwest „luge(-ma)“, paljuse nomin. tüwest „tuge“ (inf.). Tartu murdes ja paiguti õhtupoolse ja lõunapoolse Tallinna keele piirides „loen“.

6. Kui „ü“ ja „e“ wahelt üks konsonant, wälja kukkunud on, näit. „süe“, wanast „süde“, Soome keeles „süden“. Tartu murdes „söe“.

7. Kui „a“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. gen. „lae“, sõnatüwi „lage“ (inf.), nom. „lagi“, Soome k. nom. „laki“, gen. „laen“.

8. Kui „ä“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. „wäe“, tüwi „wäge“ (infin.), nomin. „wägi“, gen. „käe“, Kodaweres „käde“, Soome k. „käden“. Mitte „s“ ei ole genitiwist „käe“ kahe wokaali wahelt wälja kukkunud, nagu Dr. Wiedemann (gramm. § 58, *a.*) seletab, sest seda ei ole seal ilmaski olnud.

1) Täielikumalt Kirjameeste Selsi aastaraamatus lehek. 29—30.

Üksikuse nominatiw „käsi“ oli enne Soome sugu keele õpetuse järel „käti“, „i“ ees, mis „e st“ saanud oli, sai „t-st“ „s“.

9. Kui „õ“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. gen. „jõe“, tüwi „jõge“ (inf.), „põeb“, tüwi „põde(-ma)“.

10 Kui „a“ ja „u“ wahelt üks konsonant wälja kukub, näit. gen. „wau“, nom. „wagu“, „kaub“, sõnatüwi „kadu(-ma)“.

11. Kui „ä“ ja „u“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud, näit. gen. „näu“, tüwi ja nom. „nägu“, „käu“, nom. „kägu“.

12. Kui „õ“ ja „u“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, näit. „nõu“, tüwi ja nom. „nõgu“.

Tartu murdes ja paiguti ka Tallinna keele lõune- ja õhtupoolsetes piirides on siin „au“, „äu“, „õu“ ennast „ao-ks“, „äo-ks“, „õo-ks“ muutnud, näit. „wao“, „kaob“, „kaotama“, „laotama“, „näo“, „nõo“, „Nõo“ kirik, kõwa worm aga endise „u-ga“ „wagu“, „nägu“, „nõgu“.

§ 98. On kahe lühikese wokaali wahelt, mis mitte ühesugused ei ole, üks konsonant wälja kukkunud, siis on need wokaalid kõla poolest muudetud saanud:

1. Kui „e“ ja „a“ wahelt üks konsonant kadunud, siis on „e“ „i-ks“ saanud, näit. „weda(-ma)“, aga: „wiab“, „wiame“ just nagu „piab“, „piame“.

2. Kui „e“ ja „u“ wahelt üks konsonant kadunud on, siis on „e“ „i-ks“ saanud, „tiu-mees“, „tiub“, nom. „tegu“, (puu-)wiu (eest), nom. „wedu“. Soome keeles on nom., „teko“, „weto“, gen. „teon“, „wedon“, õigem oleks siis ütelda: kui „e“ ja „o“ wahelt üks wokaal kadunud. Õhtupoolses Tallinna keeles räägitakse paiguti kõwas wormis „wädu“, pehmes „wäu“ (wäo), ja kõwas „tegu“, pehmes „teu“, kus „eu“ (ehk ka eo) selge e-healeline on. Seal räägitakse ka „wädama“, ja pehmes muutuses „wääme“. Siin on wokaalide muutmata jäämine pehmes wormis seaduseks. Kirjamees wõiks hädapärast ka „teu“ nominatiwist „tegu“ kirjutada, sest et nõnda õhtupoolse Tallinna keele piiril paiguti räägitakse.

3. Kui „o“ ja „a“ wahelt „d“ wälja kukkunud, siis on „o“ „u-ks“ muutnud, ehk „d“ asemelle pehmes wormis „j“ saanud, ja sõna muidu muutmata jäänud; näit. gen. „kua“, nominatiwist

„koda“, aga Kesk-Tallinna genitiw on „koja“. Wiimist, see on „koja“, tuleb kirjakeeles pruukida.

§ 99. Kui kahe ühesuguse lühikese wokaali wahelt üks konsonant wälja kukkunud on, siis on Kesk-Tallinna keeles wokaalide muutus sündinud:

1. Kui „u“ ja „u“ wahelt üks konsonant kadunud, siis on neist kokku „oo“ (õiete uo) saanud, näit. „soo“ (suo), „loo“ (luo), nom. ja tüwi „sugu“, „lugu“. Õhtupoolses Tallinna keeles (ka Saaremaal) on pitk u-heal jäänud, „suust“ (= sugust), „luust“ (= lugust).

2. Kui „o“ ja „o“ wahelt üks konsonant kadunud, siis on neist „oo“ (õiete uo) saanud; „koos“ (kuos), Soome keeli „kossa“, ennewanast „*kogossa“, „koost“ (kuost), Soome keeli „koosta“, enne wanast „*kogosta“, sõnatüwi „kogo“, nagu teda praegu õhtupoolses Tallinna keeles nominatiwis räägitakse, Soome keeli nominatiw „koko“. Kesk-Tallinnamaa „kogu“ on endisest „kogo“ saanud, endise lõpetuse „o“ on Kesk-Tallinnamaal ja muial üleültse „u-ks“ saanud. Konsonandi „g“ wäljakukkumine inessiwist on wist wanem kui selle „o“ „u-ks“ muutmine.

3. Kui „e“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja on kukkunud siis on neist kahest „e-st“ „ee“ (õiete ie) saanud, näit. „wee“ (wie), enne ja praegu Kodaweres „wede“, Soome keeli „weden“, nom. „wesi“ (*weti), gen. „ree“, Soome k. „reen“, enne „regen“, nom. „regi“, „teeme“, Soome k. „teemme“, enne „*tegemme“ (tege-mme). Mõnes kohas on siin ka puhas „ee“, ehk küll muidu pitk „ee“ nagu „ie“ wälja räägitakse. Genitiwis „wee“ ei ole ilmaski s-healt olnud, sellepärast ei wõinud ta ka sealt wälja kukkuda. Genitiwis ei ole ilmaski siin „i“ olnud, sellepärast ei wõi „i“ muutmisest „e-ks“ juttugi olla. Praegune genitiw on endisest genitiwist saanud ja endine genitiw sõnatüwest.

§ 100. E. Ahrens õpetab oma Tallinna murde grammatika 50 paragrahwis (lehek. 33), et kui esimese lühikese wokaali järel seisaw konsonant wälja kukub, siis see wokaal, kui ta „i“, „u“, „ü“ on, ennast „e-ks“, „o-ks“, „ö-ks“ muudab. Näit. „rida — rea, „nuga — noa, süsi — söe; pidama — pea, lugema — loe,

küdema — köe". Nõnda õpetab ka Dr. Wiedemann (waata tema grammatika § 62 ja § 123); ta kirjutab „noa", „rea", „loen", „köen". Juba enne neid kirjutati nõnda, näituseks tegi seda ka Dr. Faehlmann [1]).

Edasi seletab Ahrens: „Juhtuwad kaks „u" kokku, siis jääwad nemad muutmata, ehk mõlematest saab „o", näit. „lugu" — „luud" ehk „lood" (loud asemel), „sugu" — „suust" ehk „soost" (soust asemel), „kuduma" — „koo" (kou asemel)". Ahrens kirjutab ja seletab siin õigeste, ta annab tähtedega heali õigeste üles; muud kui tema tähendused klamrite wahel, tema seletuse tee, ei ole ehk täitsa õige, aga need on asjatumad, sest ta on õige eesmärgile saanud. Teised aga on, näituseks Dr. Wiedemann, selle sõnawormi, mis Ahrens'i arwamise järele enne ehk wõis olla, räägitawaks sõnawormiks tahtnud teha; Dr. Wiedemann kirjutab oma sõnaraamatus „lugu", gen. „lou (lõ, lū)"; ta on Ahrens'i seletamise juures pruugitud wormi räägitawaks pidanud ja räägitawa klamrite wahele pannud ja kõrwale heitnud, sest ta kirjutab sellesama sõna „lugu" all: „naela loult antakse leiba" (naela kaupa antakse l.), „kopika loul oleme seda saanud" (kopika kaupa o. s. s.).

Ja siis õpetab Ahrens, et kui „o" ja „u" wahelt üks konsonant wälja kukub, „u" „o-ks" saab, näit. „kogu" — „koos" („kous asemel"). Ka siin on tema õigelle otsale saanud, aga nimetud Eesti keeli sõnade raamatus seisab: „kogu", genit. „kou (kõ)" ja siis all pool „koust (kõst)", „sa oled õnnega kous", „kaup on kous", „koust ära kuiwama". Juba O. W. Masing kirjutas „kous", Dr. Kreutzwald ja mõned teised on aga õiete „koos" kirjutanud.

§ 101. Kui esimese pitka wokaali „aa", „ii", „uu" ehk difthongi ja teise lühikese wokaali wahelt üks konsonant wälja kukkunud.

1. Kui „uu" ehk „ii" ja „e" wahelt üks konsonant pehmes muutuses wälja kukkunud, siis on esimene pitk wokaal teises pitkuses. näituseks gen. „kuue", enne „*kuude", Soome keeles „kuuden", nomin. „kuus" (S. k. kuusi), „kuue" enne „*kuude",

1) Versuch, die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. 1842.

nomin. „kuub“, — „uu“ just nagu paljuse genitiwis „puude“ ja nominatiwis „muude“, gen. „wiie“ enne „*wiide“, Soome keeles „wiiden“, nom. „wiis“, nomin. „riie“, enne „riide“, Soome keeles „riide“ ehk „riidet“, — „ii“ just nagu sõnas (aja) „wiide“. Jätame sõnast „muude“ „d“ ütlemata, siis leiame „*muue“, mis wokaalide poolest just kui „kuue“ kõlab, ja jätame niisama sõnast (aja) „wiide“ „d“ wälja, siis leiame „*wiie“ mis nõndasama kõlab kui arwusõna „wiis“ genitiw „wiie“. Nõnda käib gen. „uue“, enne „*uude“, kohanimes Uudeküla weel praegu pruugitaw, Kodawere murdes „uude“, Soome k. „uuden“.

2. Kui „ii“ ehk „uu“ ja „a“ ehk „u“ wahelt üks konsonant pehmes muutuses wälja kukkunud, siis on pitk esimene wokaal teises järgus, näit. gen. „riiu“, enne „*riidu“. nominatiw „riīd“, „liia“, enne „*liiga“ (ii=liige), nom. „liīg“. „Riia“ (linn) enne „*Riia“, gen. „luua“, enne „*luuda“, Soome k. „luudan“, nom. „luūd“, Soome k. „luuta“.

3. Kui „a“ ja „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud, siis on pehmes muutuses teise järgu „aa“ esimese järgu „a-ks“ saanud, näit. „pae“, enne „*paae“, weel ennem „*paade“, Soome keeli „paaden“, nom. „paās“. Genitiwi „pae“ „ae“ on niisama pitk kui genitiwis „lae“ (nom. lagi). Nõndasama „jae“, enne „*jaage“, nomin. „jaāg“, genit. „prae“ (*praade asemel), nomin. „praād“. Dr. Wiedemann kirjutab „pāe“, „jāe“, „prāe“, aga „lae“.

4. Kui „üi“ (üü) ja „a“ (enne ä) wahelt üks konsonant kadunud, siis on „üi“ pehmes wormis teises järgus; „püian“ (püüan), enne ja praegu Soome keeles „püüdän“. Seda wõib juba sellest aru saada, et esimese järgu ü-heal mitte Kesk-Tallinnamaal „üi“ räägitud ei saa.

5. Kui „üi“ ja „i“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud, siis on see selle läbi saanud difthong kõwas (kolmandamas) difthongi järgus; „püii“, enne „*püidi“, nomin. „püid“ (= püiik), gen. „süii“, enne „*süüdi“ ehk „*süüdü“, nomin. „süiid“, infin. „süiidi“. Siin on „üii“ niisama pitk kui sõnas „püii“. põld-püii (üks lind), „müii“, „müiima“. „ĭĭ“ on lühikene, „i“ pitk nagu sõnas „tuii“ (tuwi), „uuii“. Nõndasama „rüiid“, genit. „rüii“. — Dr. Wiedemann kirjutab (selle) „püü“ (püi). (selle) „süüi“

(süi). See oleks küll seletuse poolest õige, aga ei ole mitte praeguse rääkimise poolest.

6. Kui ühe difthongi ja lühikese wokaali wahelt üks konsonant pehmes wormis wälja kukub, siis jääb see difthong enamiste muutmata; gen. „laua“ enne „*lauda“, Soome keeles „laudan“, nomin. „laud“ (Soome k. lauta), gen. „liua“, enne „*liuda“, nom. „liuud“, gen. „köie“ enne „*köide“, nom. „köis“, gen. „täie“, enne „*täide“, Soome keeles „täiden“, nom. „täis“; präsens „hoian“, Soome k. „hoidan“, Kodawere murdes „hoedan“, „jõuan“, Soome k. „joudan“, kod. m. „jõõdan“, „leian“, enne „*leidan“.

7. Kui ühe difthongi wahelt, kelle teine heal „u“ on, ja „u“ wahelt üks konsonant wälja kukub, siis saab kõwa järgu difthong, näit. gen. „jõuu“, enne „*jõudu“, Soome k. „joudun“ nomin. „jõuud“ (Soome k. joutu), gen. „tõuu“, enne „*tõugu“, nom. „tõuug“, „hauub“, teistes murretes „haudub“, sõnast „hauduma“. Genitiwi „jõuu“ „õuu“ on just nõndasama pitk kui nominatiwi „jõuud“ ja infinitiwi „jõuudu“ „õuu“.

8. Kui nimisõna endise difthongi „ai“ ehk „oi“ ja „g“ wahelt pehmes wormis „g“ wälja kukkunud on, siis on „i“ „j-ks“ saanud, näit. gen. „aja“, Soome keeli „ajan“, enne *„aigan“, nom. „aeeg“, enne ja praegu Tartu murdes „aiig“, Soome keeles „aika“, gen. „poja“, Soome keeli „pojan“, enne „poigan“, nom. „poeeg“ (Kesk-Tallinnamaal õite pueeg), Tartu k. „poiig“, Soome keeli „poika“. Tallinna keele kõwa muutuse e-heal on i-healest saanud. Nõnda: „aeeg“ gen. „aju“, ilma „aeegu“ (= ilma asjata). Praegune üksikuse nominatiw on endisest üksikuse nominatiwist ja praegune üksikuse genitiw endisest üksikuse genitiwist saanud, mõlemad aga sõnatüwest „*poiga“ (ehk *poika).

9. Kui nimisõna endise difthongi „ai“ ja „d“ wahelt pehmes wormis „d“ wälja kukkunud, siis on Tallinna keeles „i“ „j-ks“ saanud, Tartu keelde aga jäänud; gen. „aja“, enne „*aida“, Soome keeli „aidan“, nom. „aeed“, Tartu murdes „aiid“, Soome keeli „aita“.

§ **102.** Dr. Wiedemann, kes praegust üksikuse nominatiwi teiste casuste seletuse põhjuseks paneb, õpetab kahe wiimse (7.

ja 8.) punkti kohta omas Eesti keele grammatikas (lehek. 362): On wälja kukkunud „d g-i“ difthong „ae“ „oe“ (mis murdelekust ai oi saanud) ees olnud (ette käinud), siis saab silb ühes lühendud, näit. „aeg“ gen. „aju“, nagu wormist „ajg“, nõnda sama „aeg“ „aja“, „poeg“ „poja“, „aed“ „aja“. Kui ka Dr. Wiedemanni seletuse wiis mitte täieste õige ei ole, siis kirjutab ta ommeti õigeste pehmes wormis „aja“, „poja“ ja mitte „aea“, „poea“, nagu mitmed teised. Et siia sündis „j“ kirjutada on, awaldab ta oma Eesti keele grammatika § 62. Mõni seletab nõnda: nominatiw „aeg“, „poeg“, genitiwis saab selle läbi et „g“ ära kaub ja „a“ otsa jatkatakse, sellepärast „aea“, „poea“. Niisugune seletamine ja kirjutamine peab suutumaks maha jäetama.

§ **103**. Kui „uo“, „üö“ ehk ja „a“ ehk „e“ wahelt üks konsonant wälja kukkunud, siis on Tallinna keeles „uo-st“ „uu“ ehk „uū“, „üö-st“ „üi“ ehk „üii“ (üü), „ie-st“ „ia“ (ea) ehk „ii“ (iij) saanud. Nende healte juures pean siin Wiru ja Kesk-Tallinna murrete rääkimist seletuse põhjuseks panema ja nõnda kirjutama kuda seal räägitakse, sest kõik teised nende healte rääkimise wiisid on sellest, nagu § 11 nimetud, muudetud saanud. Et Eesti keeles seda jagu difthongid (uo, üö, ie) kaht wiisi muudetud on, wahel esimene wokaal teise suguseks ja wahel teine esimene suguseks, mis läbi difthongist pitk wokaal saanud ja et mitte pitkad puhtad wokaalid difthongideks ei ole murtud, saab siit ühes ka näha.

§ **104**. Kui „uo“ ja „a“ ehk „e“ wahelt üks konsonant (d, g) wälja kukkunud. Näitused: „tuuakse“, „juuakse“ (tüwi: tuo, juo), enne „*tuoakse“, „*juoakse“, Soome k. „tuodaan“, „juodaan“; „tuūes“, „juūes“, Soome keeli „tuodessa“, „juodessa“; „tuūa“, „juūa“, enne „*tuoa“, „*juoa“, Soome keeles „tuoda“, „juoda“ (tuoda', juoda'), Soome murretes ka „tuo'a“ ja Soome Sawolaksi murdes, kus „o“ pärast „d“ wäljakukkumist „u-ks“ muutnud ja selle läbi saanud pitka „uu“ ja järel seiswa „a“ wahele „w“ pandud — „tuuwa“, „juuwa“, (ka tuua, juua). Nõnda kui Sawolaksi murdes, räägitakse ka paiguti Tallinna keele hommiku poolsetes kohtades „tuuwa“, „juuwa“. — Tartu murretes räägitakse

„tuwwa", „juwwa", „tuwwas" (= tuuakse), „juwwas", Wadjalaste keeles (Peterburgi kubermangu ranna ääres) „juwwa" (= juua) „juwwahsi" (= juuakse). Siin on wist wahewormi „tuoa", „juoa" „o" ja „a" wahele kergema rääkimise pärast „w" pandud (*tuowa), mis siis eesseiswa „o" oma suguseks muutis, wõi ehk ka nõnda, et endise, praeguse murdeliku wormi „tuuwa" „u" ennast sugulase pitka u-healest kõwandas ja „uu" ise lühikeseks sai. Missugust teed need wormid ka nüid käinud on, aga lugu on nõnda, et „ww" nüid endise „o" asemik on. Mõnel kohal on infinitiwis see „w" ka kolmandamas w-heale järgus. — Selge on, et Tartu murrete „kawwa" (= kaua), „jõwwa", „kuwwe" enne „kauwa" (Soome k. kauwan, nom. kauka), „jõuwa" (jõuwa), „kuuwe" oliwad, nagu praegu weel Eesti keele hommiku poolsetes kohtades paiguti räägitakse; wahele pandud „w" on wiimaks eesseiswa „u" koguni oma suguseks teinud.

Sõnatüwest „*ruoga", nüüd „ruog" (ruoog) on Wirumaal paiguti „ruua", Soome keeli gen. „ruuan", Soome murretes „ruo'an", Kesk-Tallinnamaal ja sealt lõune poole „rua" saanud; lõune-õhtupoolses Tallinna keeles wõib paiguti ka „roa" ette tulla.

Tähendus 1. Kui „uo" ja „u" ehk „o" wahelt üks konsonant (g) wälja kukkunud, siis on „uo" saanud; tüwi „*ruogu" ehk „*ruogo", „*wuogu" ehk „*wuogo", (Soome keeli nom. „ruoko"), gen. „ruo", „wuo" (ehk ruoo, wuoo kirjutada, Soome k. genit. „ruowon"). Dr. Wiedemann kirjutab genitiwis pitka „o" ja selle järele „u" — „rõu", „wõu".

Tähendus 2. Lühendud on „uo" „o-ks" Kesk-Tallinna illatiwis „soho" ehk „sohu" (soo sisse), enne „*suoho", Soome k. „suohon", tüwi „suo".

§ 105. Kui „üö" ja „a" ehk „e" wahelt üks konsonant wälja kukkunud. Näituseks: „süiakse" (tüwi süö), enne „*süüdäkse", „süiia" ehk „süiija", Soome keeli „süödä" (syödä), Kesk-Tallinnamaal enne wist „süüä", kellest „üü" „üi-ks" muutmise läbi süiia sai. Tartu murrete „süwwä" on endisest „*süöä" ehk „*süüwä" saanud; Sawolaksi murdes „süüwä". Nõnda „lüiia" (lüiija), „lüiakse" (tüwi lüö).

§ 106. Kui „ie" ja „a" (ä) wahelt üks konsonant kadunud. „Wiiakse" oli enne „*wiedakse", ja „wiia" (ehk wiija kirjutada)

oli „wiedä“ nagu praeguses Soome keeles (wieda'); Sawolaksi murdes „wiijä“. „Tian“ (raamatutes „tean“) oli enne „*tiean“, Soome keeli „tiedän“; Soome Sawolaksi murdes „tiijän“, Wõru murdes ja paiguti Tartu murretes „tiiä“ (ehk tiijä = mina tean), enne „tiean“. Wiimist sõna räägitakse lõune-õhtupoolses Eesti keeles (Lõune-Lääne-, Pärnu- ja Saaremaal) paiguti ka „tean“, „teame puhta „e“ healega. Seda saab selgeste aru kui „tean“ ja „pian“, „teame“ ja „peame“ kõrwu seatakse. Esimeses sõnas on endine „ie“ ka muis Eesti keele wormides „ii-ks“ saanud, aga Hommiku-Wirumaal on endine „ie“ weel alal, näituseks „wien“, „wieme“ (wiin, wiime). — Dr. Wiedemann kirjutab „tēan“, aga „ē“ (õiete i-heal) ei ole mitte pitk, küll aga on Wõru keele i-heal selles sõnas pitk, mis ta õigeste „tīä“ kirjutab.

Tähendus. Kesk-Tallinna genitiwi worm „mehe“ oli enne „miehe“, Soome keeli „miehen“, tüwi „*miese“, nomin. „mies“, ehk „miesi“.

§ 107. Kus mitte „uo“, „üö“, „ie“ wahelt üks konsonant wälja ei ole kukkunud, seal on Tartu ja Wõru keeles „uo-st“, „üö-st“, „ie-st“ pehmes wormis puhas „oo“, „öö“, „ee“, kõwas wormis u-, ü-, i-heale ja o-, ö-, e-heale wahene kolmandama järgu o-, ö-, e-heal saanud; näit. „toome“, aga „toōma“, Kesk-Tallinna wormidest „tuome“, „tuooma“. Tähtjas näitus on selle poolest Wõru maa ja lõunepoolse Tartu maakonna sõna „teedä“ (teedä'), kõwas wormis „teedma“. Teises järgus, „teedä“, on puhas „ee“ difthongist „ie“ saanud — „teedä'“ on Soome keeles „tietää'“, — nagu Põhja-Tartu- ja Põhja-Willandimaal puhas „ee“ difthongist „ei“ saanud, näit. gen. „seena“ (seenä), „heena“ (heenä), Kesk-Tallinnamaal ja mujal „seina“, „heina“ (waata § 16). Põhja-Willandimaa „tääda“ pidi enne „*teäda“ ja weel ennem „*tiedä“ olema, mis wanemast, praeguses Soome keeles alal hoitud wormist „tietää'“ saama pidi. Heale „ä“ järel seiswast „e-st“ on sagedaste „ä“ saanud, nagu Kesk-Tallinnamaal „nään“, sõnatüwest „näge(-ma)“, „kää“ sõnatüwest „käde“, waheworm „näen“, „käe“, gen. „pääwa“, infin. „päāwa“, waheworm gen. „päewä“, infin. „päeewä“ (Lõune-Willandimaal), endisest genit. „päiwä“, infin. „päiiwä“ (Tartu ja Wõru murdes). Nõnda sai ka „ä“ ees seiswast

„i-st“ aega mööda „e“ ja „ä“. — Nii on siis Eesti keele murretes ühes ja sellessamas sõnatüwes wahel puhas „uu“ ja puhas „ii“, wahel puhas „oo“ ja puhas „ee“; see ei wõinud aga, keele healte muutmise seaduste kohalt waadates, mitte muidu sündida, kui nende põhjuseks „uo“, „ie“ ei olnud, kellest muutmised kahte harusse läksiwad. Nõndasama ei wõinud Tartu murrete kolmandamas wokaalide järgus mitte u-, i-heale ja o-, e-heale wahesid sega-heali saada, kui nende põhjaks mitte „uo“, „ie“ ei oleks olnud. Põltsamaa ümber kaudne maa on see koht, kus difthongid „ei“, „au“ j. n. e. pehmes sõnatüwe muutuses puhtaiks wokaalideks „ee“, „aa“ saanud. Seal ei ole siis imestada, kui difthongidest „uo“, „üö“, „ie“ peale pehmete ka kõwades muutustes puhtaiks wokaalideks saiwad.

§ **108.** „Eesti Postimehe“ 1871. aasta lisalehes Nr. 11 seletab J. Hurt: „Mitmel Eestikeele murdel on see püüdmine, pitki aga ühesugusid hääli katki murda ja kaheks teha. Nii saab mõnes paigas

aa-st	oa,	ja üteldakse	siis	saama	asemel	soama
ee-st	ie,	„	„	mees	„	mies
oo-st	uo,	„	„	soo	„	suo
öö-st	üö,	„	„	söönud	„	süönud“. . . .

Sinna juure lisab tema: „kes neid murtud hääli ka kirjotates pruukida tahaks, peaks kõiki pruukima, mitte üksnes „ää“ asemel „ea-d“ . . . Nagu eespool nägime, ei ole mitte „ee-st“ „ie“, „oo-st“ „uo“, „öö-st“ „üö“ saanud, waid saamise lugu on ümber pöördud. Õige on üksi, et mõnes paigas (Kesk-Tallinna maal) ühesugused healed „oa“ „oa-ks“ (õiete ua-ks), „ää“ „ea-ks“ (õiete ia-ks) murtud saanud, näituseks sõnadest „maa“, „pää“ on saanud „moa“ „pea“ (õiete mua, pia). Et meie sellepärast „pää“, „hää“ kirjutada ei pruugi, on eespool (§ 9) näidatud. Kesk-Tallinna maal, iseäranes Harju pool, on „pää = pääw“ (päew).

§ **109.** Et nüüd juba pea kõik kahehealelised, mis wokaalidest, kelle wahelt konsonandid wälja kukkunud, on läbi räägitud, saagu ka nende pitkuse ja kirjutamise peale waadatud. Kui kahe lühikese wokaali wahelt üks konsonat wälja kukkunud,

siis on see selle läbi saanud kahehealeline difthongide kõwas, teises järgus (§ 21), näit. „piaame“, „siaale“ „kaunwad“, „jõeele“, (lume) „saund“. Seda pitkust wõiksime ka, et käes olewad difthongid sagedaste mitte nõnda kokku sulanud ei ole nagu teised, ise moodi tähendada, näit. kriipsuga teise wokaali peal „kaũwad“, „saũd“, „piãtama“, „jõẽle“, ehk parem ühe kumera märgiga õige märgi asemel. Ka wõiks märk ’ kahe niisuguse wokaali wahele pandud saada — „ka’uwad“, „sa’ud“. Siia „u“ asemelle „o“ kirjutada, näit. „kaob“, nagu A. Grenzstein teeb, ei ole ka mitte laiduwäärt wahetegemine.

Lisa.

Minu nõuu oli, weel näidata, kuda lõpumärgid sõnatüwede otsa pandud ja missugused healte seadused seal juures tähele panna, ja siis kuda Eesti keele grammatikates healte õpetus aega mööda paranenud kuuni Dr. Wiedemanni grammatikuni; aga selle nõuu pean seekord katki jätma, sest raamat lähäks liig suureks ja Eesti raamatute hinna kohta kalliks. Üksnes mõned üleültsed tähendused saagu siin weel awaldud.

Seiemaalne „uus kirjutuse wiis“, kelle põhjaks ma Dr. Wiedemanni sõnade raamatu mõtlen, lähäb osalt minu kirjutuse wiisiga ühte, osalt aga mitte. Ühte lähäb ta — see on, kõwa ja pehme muutuse wahel on wahe tehtud — minu healte õpetuse §§ 25, 35, 38, 39, 40-ga — seal, kus k-, t-, p-healed ette tulewad. Aga mitte ühte ei lähä ta minu healte õpetuse §§-des 8, 10 (11) 13, 14, 15, 19, 20, 28, 31, 32, 33, 37, 42, 46, 49, 50, 52, 53 ja 58 antud kirjutuse wiisi tabelitega, — see on, kõwa ja pehme wormi (teise ja kolmandama järgu healte) wahel ei ole neis seal antud ja sarnastes näitustes „uus kirjutuse wiis“ ega Dr. Wiedemann mitte wahet teinud.

Dr. Wiedemann tunneb pea kõigis neis wiimse jau §§-de näituste sõnades wahet, aga mitte niisugust, kui mina olen seletanud. Tema seletuste järele on rõhk ehk rõhu (Accent, Ton) seda jagu sõnade pehme ja kõwa wormi (sisemise muutuse) wahetegija, healed (konsonandid ja wokaalid) ise aga jääwad muutmata. Tema seletab oma Eesti keele grammatikas § 51 (lehek. 135): „Lühikesel silbil on ikka kerge rõhk (Ton), pitkal (kõwal) wõib raske ehk kerge rõhk olla. Raske rõhk (Ton) peab healt weidi kindlamine ja pitkemalt silbi peal, ta wiidab wokaali peal, kui see pitk on, — kui see aga lühikene on, järel seiswa konsonandi peal, näit. „laima" (imperat.), „mõista" (infin.), „taewas" (iness., taewa sees). „hõne" (gen.), „ahju" (illat.), „istuda", „linna" (illat.), „kasti" (illat.) j. m. raske rõhutusega (Betonung), — „laimata", „mõista" (imperat.), „taewas" (nom.), „hõne" (nom.), „ahju" (gen.), „istu" (imperat.), „linna" (gen.), „kasti" kerge rõhuga." — Raske rõhk ei muuda Dr. Wiedemanni seletuse järele seda jagu sõnades mitte heali, see on, ei tee wahet pehme ja kõwa sisemise muutuse wahele, aga seesama raske rõhk nõuab igal pool Eesti keeles healte muutust ja teeb wahet pehme ja kõwa sõnawormi (sisemise muutuse) wahel, kui k-, t-, p-healed sõnatüwes ette tulewad (see on osalt seda jagu näitustes, mis minu healte õpetuse §§ 25, 35, 38, 39, 40 leida on); ta ütleb: „näituseks „karga", „uskuma", „wõitma", „pāti", „jalga", „pattu" (illat.), „kindas", „ride" j. m. raske rõhuga (Betonung), — „karata", „usu", „wõidan", „jala" (gen.), „patu" (gen.), „kinnas", „rie" j. m. kerge rõhuga".

Oma Eesti keele grammatika 52. § laidab Dr. Wiedemann, infinitiwi „armuu", „laulu", „käiima" kirjutamist ja arwab, et kui rasket rõhku Eesti keeles tahetakse tähendada, seda kõige paremine rõhu- ehk accendi-märgiga, nagu muis keeltes, teha tuleb; ta annab nõuu seda rõhku kas esimese silbi peale (infin. lóoma, ármu, láulu, línna), wõi parem teise silbi peale (infin. loomá, armú, laulú, linná) panna. Seda tähendab tema wiimse jau sisemiste muutuste kohta (§§ 8, 10, 15 j. m. minu raamtus), kellest tema pealkirja „Accendi" all oma grammatika 49mast kunni 52ni paragrahwini räägib. Neist sõnadest, kellel k-, t-, p-healed keskpaigas, räägib tema koguni teises

jauskonnas § 53 kunni § 62 wõera keeli sõnaga pealkirja „Mutationi“ (tüwehealte wahetamise) all. — Niisugust wahetegemist ei wõinud ma mitte sugugi teha. Kui ma rasket rõhku kirjas tähendada tahaksin, siis kirjutaksin ma kõikide kõwa sisemiste wormide peale rõhu märgi ja peale selle kõwa muutuse tähtedega, nagu seda selle raamatu kirjawiisi ja declinationi ja conjugationi tabelites teinud olen; ma kirjutaksin infin. „lóoma“, „árrmu“, „láiima“ „líñna“, „láccwa“ ja ka infin. „kúkke“, „líppu“, „páttu“, „rúttama“, „úppuma“. Ja kui ma rõhumärgiga healte pitkust ja kõwadust tähendada tahaksin, siis kirjutasin mina kõikide kõwa sisemiste muutuste peale rõhumärgi ja jätaksin kõwad muutused tähtedega tähendamata: infinitiw „ármu“, „lóoma“, „láulu“, „línna“ ja ka infin. „kúke“ „lípu“, „pátu“, „rútama“, „úpuma“; niisamati kui infinit. „kúke“ juures k-heale kõwadus tähendamata jääks, niisámati ka infin. „línna“ juures n-heale kõwadus, aga see ei oleks mitte õige, sest et healte kõwadus siis täitsa tähendamata jääks.

Niisama kõwa kui infinitiwis (seda) „latwa“ t-heale kõwandus on, just niisama kõwa on illatiwis (pista) „ahju“ h-heale kõwadus ja rõhk on mõlemates just ühesugune kõrge. Ja niisama kõwa kui infinitiwis (seda) „tarka“ k-heal on, just niisama kõwa on infinitiwis (seda) „warsa“ s-heal ja rõhk on mõlemates just ühesugune kõrge; saab kõwa muutus „tarka“ kirjutud, ja mitte „targa“ nagu genitiw, siis ei pea ka kõwa muutus mitte „warsa“ nagu genitiw, waid „warsja“, kirjutud saama. Olgu siin wiimne worm näituseks, kuda rõhumärgiga sugugi läbi ei saa. Ma kirjutan infinitiwi „wársa“ rõhumärgiga, aga keda murret olen ma kirjutada tahtnud, kas Tartu murret, kus „r“ kõwem on kui genitiwis „warsa“, wõi Tallinna murret, kus „s“ kõwem s-heal on kui genitiwis „warsa? Üksnes rõhumärgist ei wõi seda keegi teada ega arwata; kirjutan ma aga „warrsa“, siis teab lugeja selgeste, et ma Tartu keeli, ja kirjutan ma „warsja“, siis teab tema, et ma Tallinna keeli infinitiwit olen kirjutanud. Nüid wõib mõni ütelda: ja, selles sõnas wõib rõhumärk tegemata jätta ja tähega muutust näidata. Aga see'p see on — kui seda siin teha sünnis on ja wõib, mikspärast siis mitte igal kohal? Kui kahekordset „sj“ ühe konsonandi taga wõib näha,

mikspärast siis ka mitte ees — kui infinitiw „warsſa“ wõib kirjutud saada, mikspärast siis ka mitte teine infinitiw „assja“?

Endine Eesti keele lektor Dr. F. Fählmann tundis 1844 wiimse näituste s-heale wahet kõwas wormis ja kirjutas (seda) „warſsa“, (neid) „warsſu“[1]), neid „aſsju“[1]), aga pehmes wormis gen. „warſa“, „asja“. Sealsamas tähendab ta ka kõwa s-healt „ſs-ga“ sõnawormides „parſsi“, „tõrſsi“, „õrſsi“, „parſsa“, „tõrſsa“.

Dr. Fählmann kirjutas omas wanas kirjawiisis selles samas raamatus[2]) genitiwi „ſukka“, „kukke“, „kotti“, aga infinitiwi „ſukká“, „kukké“, „kottí“ ja enne seda 1842 wälja antud kõnes imperat. „tappa“, aga infin. „tappá“. Rõhumärk „a“, „i“, „e“ peal pidi siin üksi kahe muutuse (casuse), genitiwi ja infinitiwi, imperatiwi ja infinitiwi wahel, wahet tegema. Et see seletus mitte õige ei ole, sest et pehme sõnaworm ühe „k“, „t“, „p-ga“ ja kõwa kahe „kk“, „tt“, „pp-ga“ kirjutada tuleb ja rõhumärki siin sugugi tarwis ei ole, teab nüid iga koolilaps.

Endine Kuusalo õpetaja E. Ahrens on minu teada kõige esimene, kes kõwa wormi kahe „kk“, „tt“, „pp-ga“ pehmet ühe „k“, „t“, „p-ga“ hakkas kirjutama. Tema grammatika teine trükk ilmus 1853 nõnda nimetud „uue kirjutuse wiisiga“.

See „uus kirjutuse wiis“ sai esimest korda „Ma-rahwa Kalendris“ 1846 katseks pruugitud, tükkides, kelle alla on kirjutud C. R. (Carl Reinthal), F. K. (F. Kreutzwald), F. (Fählmann). K-, t-, p-heal on seal ka kõwas sõnawormis enamiste ühe „k“, „t“, „p-ga“ kirjutud, näituseks illat. „huka“ (minema, lehek. 22, kolm korda) „rikaid“, „kukus“, „rikam“ (lehek. 38 ja 39), „tõtad“ (lehek. 45). Nõnda on ka pea ikka ühe wõrra „k“, „t“, „p-ga“ Kalewi poja esimene trükk, mis 1857 alustas, kirjutud, näit. iness. „rüpesſa“, illat. „hüpamaie“, „rikam“, „koku“.

Õpetaja J. Hurt on siit saadik rõhumärgi eest kostnud, mis ta esimese silbi peale teha soowib, näit. (mine) „kárja“, (anna) „ármu“ (waata Kirjameeste Selsi aastaraamat 1873 lehek. 81, aastaraamat 1877 lehek. 38, 7, lehek. 39, 11). C. R. Jakobson, osalt Dr. Fählmann'i mõtetes, on oma kooli lugemise raamatu

1) Dr. Fählmann, Ueber die Declination der estnischen Nomina, Verhandlungen der gelehrten estn. Gesellschaft, I. Band, 3. Heft. S 57 u. 58.

2) S. 41 u. 44.

teise jau „lisas“ (1875) kõwa sõnawormi lõpuwokaali peale tehtud pitkuse märgiga wahet teinud, näit. „juurê“, „laewâ“, „asjâ“, „asjû“, „tupâ“ (= tuppa), „jõkê“ (= jõkke), (mine) „karjâ“ (aastaraamat 1873, lehek. 81). Pärast on ta seda maha jätnud ja arwab nagu minagi, et heale sees wahe on, näit. (mine) „karja“, (peseb) „silmi“ (ehk karrja, sillmi, aastaraamat 1877, lehek. 39). — Rõhu- ehk pitkusemärgi kirjutamist lõpetuse wokaali peale ei wõi ka sellepärast sugugi kiita, et wahel kõwa sõnawormi taga wokaali ei ole. kelle peale märki kirjutades eesseiswate healte kõwadust ehk pitkust tähendada wõiks, nagu ühesilbiliste nominatiwide juures lugu, näit. „täis“ (= täiis), „laud“ (= lauud).

Õpetaja N. Nolcken, üks wäga terane keele healte tähelepanija, käib kirjutamise poolest minuga enamiste ühes meeles. Kui tema kolm ühesugust tähte kõrwu kirjutab, siis sünnib see selle häda pärast, et trükikojas märkidega tähti ei olnud.

Kõik need nimetud mehed on minu teada sõnakäänude juures ette tulewaid muutusi sell wiisil tähele pannud nagu käes olewa raamatu teises jaus ja mitte kolme (kollme) healte järku kõrwu seadnud.

Selles lisas lühidelt tähendud Eesti keele grammatikate healte tähendamiste kohta loodan edespidi täielikumalt kirjutada wõima.

Mull on nõuu, oma weikest „Eesti keele grammatikat“ wokaalide ja difthongide esimese kirjutuse wiisi tabeli järele (§ 23) ja teise konsonantide kirjutuse wiisi tabeli järele (§ 24) kirjutada, nagu seda käes olewa raamatu teises pooles declinationi ja conjugationi muutuste tabelites pruukinud olen. Kooliõpetajaid ja kõiki, kes Eesti keele kirjutuse wiisisse ühendust ja selgust soowiwad, palun ma alandlikult, waewaks wõtta ja mulle teada anda, kas nad seda nõuu heaks kiidawad; wõi kas arwawad nad paremaks, kui ma wokaalide ja difthongide teise kirjutuse wiisi tabeli järele (§ 24) ja konsonantide esimese kirjutuse wiisi tabeli järele (§ 61) käin. Kellel mitte aega ei ole, asja pitkemalt arutada, kirjutagu lühidelt. Sõbralikka nõuuandmisi palun ma Augusti kuu lõpuni, kõige hiljemalt Septembri kuu lõpuni ära saata. Neist nõuu- ja otsuseandmise kirjadest annan ma siis edespidi ka aru, kas Kirjameeste Selsi aastaraamatus ehk mujal. Wõib olla, et ma sõbralikka nõuuandjaid edespidi kokku tulema palun nõuupidamisele ja otsuse tegemisele.

Minu adress on:

Lector Dr. M. Weske in Dorpat.

Trükiwead.

Lehek. 20 rida 9 ülewelt loe lõuua asemel „lõuna“.
„ 77 „ 7 alt „ tehja „ „tehhja“.

Sellesama wäljaandja teised raamatud:

Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Leipzig, Druck und Verlag von Breitkopf und Härtel. 1873.

Laulud wiisidega. Tartus, trükitud K. Mattiesen'i kirjadega ja kuluga. 1874. Hind 25 kop.

Ueber die historische Entwickelung der finnischen Sprachen im Vergleich mit der der indogermanischen und über die Methode der estnischen Grammatik. Antrittsvorlesung. Dorpat, gedruckt bei H. Laakmann. 1875.

Bericht über die Ergebnisse einer Reise durch das Estenland im Sommer 1875. Dorpat, gedruckt bei H. Laakmann. 1877.

Ueber die estnischen Ortsnamen auf -were (im Deutschen auf -fer). Dorpat, gedruckt bei H. Laakmann. 1877.

Õntsa keisri Aleksandri Esimese elu ja olu. Tartus, trükitud Schnakenburgi kuluga. 1878. Hind 25 k.

Eesti rahwalaulud. Tartus, trükitud Schnakenburgi kuluga. 1879.